

Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә

ИЮЛ—АВГУСТ

1983

№ 4 (82)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына элавә

МҮНДӘРИЧАТ

Ушагларын сағламлыгы намина	3
• J. Кәримов — Тәлим просесинин тәшкили һаггында	6
Фәиләрин тәдриси вә иш тәчрүбәси	
Дәрсин тәшкилине даир нүмунәләр	14
А. Рәһимов — Оху	14
З. Әлијева — Азәрбајҹан дили	17
М. Чаббарова — Тәбиәтшүнаслыг	21
З. Османов, Р. Әлијева — Ријазиләт	24
Ә. Шүкүров — Әмәк	29
О. Аббасов — Тәсвири инчәсәнәт	33
М. Пиримова — Синифдәнхариш оху	36
Ә. Абдуллајев — Азәрбајҹан дили дәрсләринин сәмәрләшдирилмәси тәчрүбәсиндән	41
• З. Мухтарова — I синифдә әмәк тәлими үзрә мәшгәләләрин тәшкили тәчрүбәсиндән	45
Мәктәбәгәдәр тәрбијә	
В. Нечајева — Әмәк тәлими үзрә мәшгәлә нүмунәләри	48
Н. Леденјова — Ағач шәклини рәсм едилмәси	52
• Ә. Гәдимова — Аилә ән'әнәләри вә онун ушагларын әхләг тәрбијәсинә тәсири	55
Мәсләһәт	
М. Аббасов — Ушагларда кәкәләмә	58
Бизим иш јолдашларымыз	
М. Мусајев — Аг сачларын романтикасы	63

Баш редактор: З. ӘЛИЈЕВА.

Редактор: J. Кәримов.

Редаксија һеј'әти: С. Аббасова, Л. Гошгарова, Р. Мехдијева, М. Мусајев, З. Османов, М. Сәфәров, М. Бәмзәјев, Ә. Шүкүров.

Техники редактор вә корректор Валәһ Садыгов.

Јыгылмаға верилмиш: 21.04.1983. Чала имзаланмиш: 4.08.1983. Кағыз форматы $70 \times 108 \frac{1}{16} = 2,0$ кағыз вәрәғи. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәғи. 5,6 шәрти чап вәрәғи. 5,6 муәллиф вәрәғи.

ФГ 16425.

Сифарыш 3023.

Тираж 21.206

Редаксијанын үнваны: Бақы шәһәри, Низами күчәси, 58.

Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бақы шәһәри, Азәрбајҹан КП МК-нын «Коммунист» нәширијаты.

© «Ибтидан мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә», № 4, 1983.

«ИБТИДАИ МЕКТЕБ ВЕ МЕКТЕБЕГЕДЕР ТЕРБИЕ»
(«Начальная школа и дошкольное воспитание»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 4, 1983.

СОДЕРЖАНИЕ

За здоровье детей	3
Я. Керимов — Об организации процесса обучения	6
Преподавание предметов и опыт работы	
Образцы по организации уроков	14
А. Рагимов — Чтение	14
З. Алиева — Азербайджанский язык	17
М. Джаббарова — Природоведение	21
З. Османов, Р. Алиева — Математика	21
А. Шукюров — Изобразительное искусство	29
М. Пиримова — Внеклассное чтение	35
А. Абдуллаев — Из опыта рационализации уроков азербайджан- ского языка	41
З. Мухтарова — Из опыта организации занятий по труду в пер- вом классе	45
Дошкольное воспитание	
В. Нечаева — Образцы занятий по трудовому обучению	48
Н. Леденева — Изображение деревьев на рисунке	52
А. Кадымова — Семейные традиции и влияние их на моральное воспитание детей	55
Консультация	
М. Аббасов — Запекание у детей	33
Наши товарищи по работе	
М. Мусаев — Романтика седых волос	63

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.

Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

УШАГЛАРЫН САГЛАМЛЫҒЫ НАМИНӘ

Өлкәмиздә бөјүмәкдә олан нәслин сағламлығынын мұһафизәси партија вә һөкүмәтимизин даим диггәт мәркәзиндә дуран мәсәләләрдәндир. Бу илин әввәлләриндә УИИИМШ, ССРИ Сәһијјә Назирлији вә ССРИ Маариф Назирлијини «Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә ушагларын сағламлығынын мұһафизәсини даһа да јахшылашдырмағ һагғында» тәлимати мәктубу чап олунмуш, рәһбәрлик вә ичра үчүн јерләрә көндәрилмишдир. Һәмин сәнәддә көстәрилир ки, XXVI гурултајда аһалинин сағламлығы мұһафизәсини даһа да јахшылашдырылмасы мүнүм вәзифә киһи ирәли сүрүлмүшдүр. Доғум евләриндә, ушаг хәстәханаларында вә бөлмәләриндә јемәк вә диқәр еһтијачлар үчүн мәхарич нормаларынын артырылмасы нәзәрдә тутулур.

Сон илләрдә сәһијјә, халғ маарифи органлары тәсәррүфат вә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатлары илә бирликдә Сов.ИКП XXVI гурултајынын вә ССРИ һәмкарлар Иттифаглары XVII гурултајынын қарарларыны јеринә јетирәрәк мәктәбәгәдәр ушаг тәрбијә мүәссисәләриндә тәрбијә олунан ушагларын сағламлығынын мөһкәмләндирилмәсинә, хәстәликләрин азалдылмасына, онлара көстәрилән тибби хидмәтин јахшылашдырылмасына, ушагларын физики тәрбијәсинин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә, мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин мадди базасынын мөһкәмләндирилмәсинә доғру јөнәлдилмиш иши күчләндирмишләр. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин мадди базасынын мөһкәмләндирилмәсинә доғру јөнәлдилмиш иши күчләндирмишләр. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин бир чохунда кениш јајылмыш сәсна-

лизм јарышы ичтиман мәктәбәгәдәр тәрбијәнин даһа да иһкишаф етдирилмәсинә јөнәлдилмишдир. Сәснализм јарышында башлыча шәрт ушагларын хәстәләnmәси һалларыны азалтмағ, онларын физики иһкишафыны тәмин етмәкдир. Сәснализм јарышы һејәтинин иш иһтисасы сәвијјәсинин јүксәлдилмәси табағмыл тәчрүбәнин ашқара чыхарылмасына хејли көмәк көстәрил.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә һәкимин иш јүкүнүн нормасы азалдылмышдыр. Бу, ушагларла апарылан сағламлығ вә профилактик ишин кејфијјәтинин јүксәлтмәјә хидмәт едир. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин ишини даһа да јахшылашдырмағ мәсәләләри комплекс һал олунур. Бу иш партија вә совет органларынын, халғ маарифи вә сәһијјә органларынын, һәмкарлар иттифаглары комитәләринин биркә сәји илә јеринә јетирил.

Тәәсүф ки, һәлә дә бу сәнәдә чидди нөгсанлар давам етмәкдәдир. Һәр шејдән әввәл, гејд едилмәлидир ки, мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә ушагларын хәстәләnmәси сәвијјәси јүксәкдир. Хәстәләnmиш ушаглара хидмәтлә алағәдәр чохлу иш вахты итир. 1980-чи илә нисбәтән 1981-чи илдә хәстәләрә хидмәтлә алағәдәр вахт иткис тәхминән 8 фәиз артмышдыр. Бу исә һәр 100 нәфәр тибб ишчисинин 179 күн итирмәси демәкдир. ушагларын белә чох хәстәләnmәләри бәзи мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә онларын гејри-ғәнаәтбәхш шәраитдә сахланмалары илә изаһ олунур. Республикамызын мәктәбәгәдәр мүәссисәләриндә санитар нормадан артығ чох ушаг тәрбијә олунур. Бәзи мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә, ајры-ајры груплар-

да сыхлыг олур. Белә шәраитдә һәддән артыг тоа вә карбон газы олдуғундан ушаглар арасында хәстәләнемә һаллары артыр.

Һазырла тикити мәсәләси дә ху-суси диггәт тәләб едир. Мәктәбә-гәдәр мүәссисәләрә хејли еһтијачын олмасына бахмајараг, онлар үчүн биначарлыг тикилмәси үзрә тапшы-рыглар јеринә јетирилмир. Бир чох һалларда мәктәбәгәдәр мүәссисәлә-рин биначарлыгы елә һазырланыр ки, гыш шәраитиндә орада ишләмәк чәтин олур. Биначарлыг әсаслы тә-мир вахтында апарылмыр. Тәмир ишләри, бәзән сојуглар дүшәнәдәк кечикдирилмир, гыздырычы систем, мунтәзәм ишләмир, отагларда нор-мал температур тәмин едилмир.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә ушагларын ишәси гүсүрлу тәшкил едилмир. Тәсәррүфат рәһбәрләри, тибб ишчиләри вә һәмкарлар итти-фагларынын сәһијјә нәзарәти зәифдир. Маһз нәзарәтсизлик үзүн-дән чох вахт мәктәбәгәдәр мүәсси-сәләр ләзимиңча вә мүхтәлиф че-шидә әрзаг маллары илә тәмин едилмир. Һәмин јашдакы ушаглара организминә ујғун һејван јағлары вә зүлаллы мәһсуллар верилмир, онлар чох вахт карбоһидратларла әвәз едилмир. Сәнајә мүәссисәләри јардымчы тәсәррүфатдан алдыгла-ры әрзаг мәһсулларындан ушагла-рын ишәси үчүн ләзимиңча исти-фада етмирләр.

Тибб мүтәхәссисләринин ушагла-ра тибби хидмәтини јажшылашдыр-маг сон дәрәжә вәчибдир. Педиат-рија әразисиндә еркән јашлы ушаг-лара тибби хидмәтдә хејли чатыш-мазлыглар өзүнү көстәрир. Ушаг-ларын мәктәбәгәдәр мүәссисәләрә дахил олмалары үчүн һазырлан-малары, онларын сағламлашды-рылмасы ишин јары-јарымчыг апа-рылыр.

Ушаг поликлиникаларынын вә ушаг мүәссисәләринин ишиндә ләзимиңча варислик јохдур. Ушаг мәктәбәгәдәр мүәссисәјә көндәри-ләркән әрази ушаг поликлиникасы һәкимләринин онун үзәриндә фәрди мүшаһидәјә анд төвсијәләри олмур. «Риск групуна» анд едилмиш, о

чүмләдән зәиф, тез-тез кәскин рес-пиратор вирускечиричи хәстәлик-ләрә тутулан ушагларын учоту һәр јердә апарылмыр, онларын сағлам-лашдырылмасына да ләзимиңча фикир верилмир.

Республиканын бир чох мәктәбә-гәдәр мүәссисәсиндә еркәнјашлы ушаглар групуна тибби мүәјинә, термометрија кечирмәдән гәбул едилирләр ки, бу да ушагларын кеч изоле едилмәси вә хәстәлијин јә-јылмасы илә нәтичәләнир. Ихти-сәсәли һәкимләрин иштиракы илә ушагларын профилактик мүәјинә-ләри вахтында апарылмыр. Хәстә ушаглар арасында мүәличә-сағлам-лыг тәдбирләринин кифәјәт гәдәр көрүлмәси һаллары да баш верир.

Ушаг поликлиникалары шәбә-ләринин бир чохунда штат норма-тивләри илә мәктәбәгәдәр мүәсси-сәдәки ушаглара мүәличә-профи-лактик көмәк көстәрмәк үзрә нә-зәрдә тутулмуш һәким педиатор вәзифәләри там ајрылмыр, мөвчуд вәзифәләр исә һеч дә һәминә һә-ким кадрлары илә комплекләш-дирилмир.

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәлә-ринә тәһким олуямуш һәкимләр узун мүддәт дикәр ишләрин апа-рылмасына чәлб едилирләр. Онда-рын бир чохунун тәсдиг едилмиш иш графикләри вә планлары ол-мадығындан, группара мунтәзәм кетмәдикләриндән ушагларын фи-зики вә психоложи инкишафы үзә-риндә ардычыл мүшаһидә тәмин едилмир.

Белә чатышмазлыгларын башлы-ча сәбәби одур ки, ушаг амбула-тор-поликлиникаларынын рәһбәр-ләри мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәс-сисәләринин ишинә ләзими әһә-мијјәт вермирләр. Ушаг поликли-никаларынын бир чохунда мәктәбә-гәдәр мүәссисәләрә мүәличә, про-филактик көмәк көстәрән һәким вә тибб бачыларынын ишинә рәһбәр-лији вә нәзарәти һәјата кечирмәк мәгсәдилә мәктәбәгәдәр шәбә јара-дылмамышдыр.

Санитар-епидимоложи хидмәт ор-ганлары ушаг мүәссисәләриндә ки-

жиеннйк гайдаларын јеринэ јетирилмэсинэ лазымынча, фикир вермирлар. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин хидмәтедичи һеј'әтинин вахтында профилактик муајинәдән кечирилмәси үчүн һәмнин мүәссисәләрин рәһбәрләринэ тәләбкарлыг, көстәрилмир. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин бир чохунун һәддиндән артыг сыхлыг шәраитиндә фәалијјәт көстәрмәләринэ јол верилир.

Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләринин иши үзәриндә халг маарифи органларынын нәзарәти дә нөгсанлыдыр. Бунун нәтичәсиндә бәзи ушаг бағчаларында ушагларын физики тәрбијәсинин програма ујғун тәшкилинә әһәмијјәт верилмир. Педагожи һеј'әт ушагларын фәрди хусусијјәтләринин лазымынча нәзәрә алмыр, елмин нанлијјәтләринин, габагчыл иш методларынын зәиф тәтбиг едир. Күн режиминин позулмасы, ушагларын фәалијјәтинин дүзкүн нөвбәләшдирилмәмәси, онларын организмләринин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едән тәдбирләрин јеринэ јетирилмәмәси кими һаллара јол верилир.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин тәрбијәчиләринин ихтисасынын артырылмасы просесиндә физики тәрбијә үзрә практик вәрдишләрин өјрәдилмәсинә лазымынча диггәт јетирилмир.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин ихтисасы мутәхәссисләрлә комплекләшдирилмәси мәсәләси пис һалл едилир. Тәрбијәчиләрин тәхминән 30 фанзинин педагожи тәһсилди јохдур.

Коллективләрин социал инкишаф планлары, мүәссисәләрин коллектив муғавиләләри нөгсанлыдыр. Белә ки, мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин тәшкилинә, мадди-техники базасынын кенишләндирилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә, ушагларын јәј истираһәтинин тәшкилинә лазымынча диггәт јетирилмир. Һәмкарлар иттифагы комитәләри нәздиндәки ичтиман комиссијалар ушагларын һәјәти вә сағламлығынын горунмасы, онларын һәртәрәfli инкишафы үчүн шәраитин јарадылмасы саһәсиндә ишә зәиф нәзарәт едирләр.

Бу саһәјә чавабдән олан һәкимләр мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин ишинә аз диггәт јетирир, ушагларын хәстәләnmәләринин сабабләринин тәһлил етмирләр. Һәмнин мүәссисәләрдә ишин вәзијјәти һәмкарлар иттифагы комитәләриндә вә онларын ичтиман комиссијаларында надир һалларда музакирә олунур, гәбул едилмиш гәрарлар исә чох вахт конкрет олмур. Саһијјә вә халг маарифи органлары бу ишә чалб едилмир.

Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә ушагларын сағламлығынын муһафизәсини, физики тәрбијәсини вә онлара тибби хидмәти јахшылашдырмаг мәгсәдилә халг маарифи органлары, һәмкарлар иттифаглары ушагларын хәстәләnmәсинин јүксәк сәвијјәсинин сабабләринин диггәтлә арашдырмалы, онун азалдылмасы үзрә конкрет тәдбирләр муәјјәнләшдирмәлидирләр.

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә тәрбијә олунан ушагларын хәстәләnmәси сәвијјәси азалдылмалы, тибби хидмәт вә физики тәрбијә үзрә габагчыл иш тәчрүбәси өјрәнилмәли вә тәтбиг едилмәлидир.

Ушаглара тибби хидмәтин вәзијјәти, һәкимләрин иш графикләринин јеринә јетирилмәси вә валидејиләрин онларла таныш олмаға имканын јарадылмасы үчүн ушаг амбулатор-поликлиника мүәссисәләри рәһбәрләринин шәхси мәсулијјәтинин јүксәлтмәк сон дәрәчә вачибдир.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә лазымы санитар-кикијәнә шәраитинин јарадылмасы, санитар-анти-епидемик режимә риәјәт едилмәси вә ушагларын сәмәрәли наһәсинин тәшкили саһәсиндә тәләбкарлыг артырылмалыдыр.

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләри һеј'әтиндә санитар-кикијеник тәләфин мунтәзәм апарылмасына, онун сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсинә хусуси диггәт верилмәлидир.

Район (шәһәр) халг маариф шөбәләри, һәмкарлар иттифагы комитәләри мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин ушагларын физики тәрбијәси мәсәләләри үзрә ишинә,

ушаг багчаларында тәрбија програмынын јеринә јетирилмәсинә нәзарәти күчләндирмәлидирләр.

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин иш практикасына үзкүчүлүјү, волейбол, баскетбол, ојунлары элементләрини вә с. кениш тәтбиг етмәк, идман мејданчаларыны тәһиз едәркән ушагларын һәртәрафли һәрәкәти фәаллығыны тәмин едән идман гургуларынын јарадылмасыны нәзәрә алмаг лазымдыр.

Валидејнләр арасында ушагларын кикијена вә физики тәрбијәсинин бүтүн мәсәләләри үзрә мүнтәзәм изаһат иши апарылмалы онлар ушагларла бирликдә фәал бәдән тәрбија ишләринә чәлб олунмалыдырлар.

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләри ишчиләринин ушагларын физики тәрбијәси мәсәләләринә аид ихтисасартырма системи тәкмил-

ләшдирилмәли, онларын көпүллу идман чәмијјәтләри сексијаларына, хусуси физики һазырлыг вә сағламлыг группларына чәлб едилмәсинә көмәк көстөрмәли, онлар ӘМН нормаларыны вермәјә һәвәсләндирилмәлидирләр.

Һәмкарлар иттифагынын рајон (шәһәр) шәбәләри ушагларын һәртәрафли физики тәрбијәси үчүн шәрантин тәмин едилмәси саһәсиндә тасәррүфат раһбәрләринә бөјүк тәләбкарлыг көстөрмәли, ашағыдакылара хусуси диғгәт јетирмәлидирләр.

Ушагларын хәстәләнмәсинин азалдылмасына вә ишини кејфијјәтинин јахшылашдырылмасына көрә мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләринин ишчиләрини мүәссисәнин фонду һесабына һәвәсләндирилмәси принцип кениш тәтбиг едилмәлидир.

ТӘ'ЛИМ ПРОСЕСИНИН ТӘШКИЛИ ҲАГГЫНДА

Јәһја КӘРИМОВ

педагожи елмләр доктору

Дәрс проблеми педагожи ичти-манјјәти вә педагогика елмини даим дүшүндүрмүшдүр. Чүнки шакирдләрин тәһсил, тәрбијәси вә инкишафы дәрсин нечә тәшкил олунмасындан асылыдыр. Педагожи әдәбијјатда тә'лим просесинин тәшкилине даир әсәрләр чохдур. Бу мәгаләдә јалныз дәрс вә онун тәшкилинин бәзи мәсәләләринә тохунулур.

Дәрс тә'лим просесинин башлыча тәшкилат формасыдыр. Совет мәктәбиндә тә'лим просесинин дәрсдән башга экскурсија, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә практик ишләр, саһәдә өлчмә ишләри, дәрсдәнкәнар фәрди вә группа мүстәгил ишләр, охунмуш китаба рәј вә с. кими тәшкилат формалары да вардыр. Лакин дәрс тәдрис просесинин вахт е'тибарилә даһа биткин һиссәсидир. «Дәрс педагожи просесини аз-

чох битмиш һиссәси вә ја, «һүчәј-рәсидир». Күнәш бир дамчы суда әкс олундуғу кими, дәрсдә дә педагожи просесин бүтүн чәһәтләри әкс олунур» (М. Н. Скаткин. Совершенствование процесса обучения, «Педагогика», яшријјаты, М., 1971, сәһ. 149).

Тәдрис просеси јалныз билик, бачарыг вә вәрдишләрин верилмәси просеси олмајыб, һәм дә шакирдләрә өјрәнмәјин јолларыны өјрәтмәк, онлары тәрбијәләндирмәк, инкишаф етдирмәк, шахсијјәти формалашдырмаг просесидир.

Дәрсдә тә'лим вә тәрбија вәзи-фәләри ваһид просесдә бирләшип вә мүвәффеғијјәтлә һәлл едилир. Дәрсдә бир тәрәфдән шакирдләрә билик, бачарыг вә вәрдишләр верилир, диқәр тәрәфдән совет мәктәбиндә тә'лимни бу формасындан шакирдләрин коммунист тәрбија

сина мұвафиг шәкилдә истифаде олунур. Нәһәјәт, дәрсдә шакирдләр индрак габилитетинин инкишафы үчүн әлверлишә шәраит јараныр. Бир сөзлә, тәһсил, тәрбијә вә инкишаф функцијалары дәрсдә вәһдәтдә комплекс шәкилдә јеринә јетрилир.

Дәрсин гаршысында дуран вәзифәнин белә дәрин, комплекс шәкилдә дәрк едилмәси онун еффејтивлији вә кејфијетинин јүксәлдилмәсинин ән актуал мәсәләсидир. Тәлимин вәзифәләри сон дәрәчә конкрет олмалыдыр. Тәлимин һәр бир мәрһәләсиндә, һәр бир дәрсдә синфин вә ајрылыгда һәр бир шакирдин хусусијәтләри нәзәрә алынмалыдыр.

Көрүндүјү киши, мұасир дөврдә дәрсә јени тәләбләр верилир. Дәрсә верилән үмуми тәләбләри М. Н. Скаткин һәјәтын дигтә етдији ичтимаи инкишафын истигамәтләри илә бағлајыр:

— елм вә техникаын чошғун инкишафы — елми-техники ингилаб;

— елмин итсеһсалата тәтбиги — әмәјин јарадычы характер дашы-масы;

— иш вахтынын тәдричән ихтисар едилмәси вә сәрбәст вахтын артмасы;

— капитализмдә идеологији мұбаризәнин кәскинләшмәси (јенә орада, сәһ. 148—153).

Демәли, дәрсин тәшкили, онун сәвијјәси һәр бир мұәллимин шәхси иши дејил, ичтимаи, сijasи характер дашыјан үмумдөвләт әһәмијјәтли бир просесдир. Һәр бир дәрсдә, онун һәр бир анында ичтимаи инкишафын бу мұһүм истигамәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Дәрсин вәзифәси мұәјјәнләшдирилдикдән сонра мұәллим даһа сәмәрәли структурун сечилмәси үзәриндә дүшүнүр. Дәрсин тәшкилиндә ашағыдакы мәсәләләр мұәллимин дигтәтини чәлб едир: тәшкилат дегитәси, сорғу, ев тапшырығы, мөһкәмләндирмә нечә кетмәлидир, о, һәмишә лазиммы, үмумиләшдирмә вә системләшдирмә нечә апарылмалыдыр, коллектив иш нечә тәшкил

олунмалыдыр, группа мәшғәләләр һансы хусусијәтләрә маликдир, фәрди хусусијәтләр нечә нәзәрә алынмалыдыр, әввәлки вә сонракы дәрсләрә әләгә нечә јарадылмалыдыр?

Дәрсин типи, гурулушу вә оптимал тәшкили бунлардан дүзкүн ардычыллыгла истифаде олунмасындан асылыдыр.

Тәлимин тәшкилиндә програм материалларынын өјрәдилмәси просеси ашағыдакы мәрһәләләрдән кечир: әввәлләр кечилмишләрин тәк-рары, јенинин мәнимсәнилмәси, онун мөһкәмләндирилмәси вә мәнимсәнилмәсинин јохланмасы, сонракы тәк-рар, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин јохланмасы. Мұәллим һәр бир дәрсә һазырлашаркән илк нөвбәдә јени материалын өјрәдилмәси үчүн јери вә вахты дигтәтлә мұәјјәнләшдирмәлидир. Јени материалын шакирд-ләрә тәләсик, јары-јарымчыг, сәтһи чатдырылмасына јол верилмәмә-лидир. Јени материалын өјрәдил-мәси һәмишә мұәллим вә шакирд-ләрин дигтәт мәркәзиндә олмалы-дыр. Мұәллимләр јени материалы кечмиш материалла әләгәләндир-мәјә, кечмиш материалын тәк-ра-рына чох вахт итириләр. Бәзән бу әләгә сүн'и шәкил алыр. Әкәр јени материал чох чәтиндирсә вә кечмиш дәрсин материалы илә үз-ви шәкилдә бағлы дејилсә, дәрсә бирбаша јени материалын изаһы илә башламаг олар.

Демәли, материалын характе-риндән, мәзмунундан, шакирдләрин имканларындан асылы олараг дәрсин мәрһәләләринин ардычыл-лыгында мұәјјән дәјишикликләр апармаг мүмкүндүр. Бу, ушагла-рын тәлим фаалијјетини фәаллаш-дырыр, марағыны артырыр.

Тәдрис материалы ајры-ајры дәрсләрә ајрыларкән бу дәрсләр програмын кечилмәси просесиндә һансы мәрһәләјә анд олмасындан асылы олараг тәбини ки, өз арала-рында фәргләнәчәкдир. Јени мате-риалын өјрәнилмәси үчүн јени би-лик вә бачарыглары верилмәси вә

илкин мөһкәмләндирилмәси дәрсләри кечирилер. I—III синифләрдә јени биликләрин илкин мөһкәмләндирилмәси, адәтән дәрсдә јеринә јетирилир. Белә мөһкәмләндирмә олмадан шакирдләр өз тапшырыгларыны мұвәффәғијјәтлә јеринә јетирә билмәсләр.

Дәрсдә мәгсәд ~~ајдыналысы~~ мұһүм шәртдир. Һәр бир дәрсдә нә үчүн мәнз һәмин материалын өјрәдилдијини, даһа доғрусу онун үзәриндә ишин тәшкил олундуғуну һәм мұәллим, һәм дә шакирдләр ајдын тәсәввүр етмәлидирләр. Чүнки К. Марксын дедији кими мәгсәд, бир гәјдә олараг, инсан фәалијјәтинин гәјдасыны вә характерини мұәјјән едир. Мәгсәд дәрк едилдикдә, ајдын олдуғда шакирдләрин дәрсдә фәаллығы артыр вә онлар аз вахт вә гүввә сәрф етмәклә јүксәк наилијјәтләр әлдә едилрә. Беләликлә, дәрсдә мәгсәдјәнлүлүк, мәгсәд ајдынлығы тәдрис фәалијјәтинин оптималлашдырылмасынын мұһүм шәртләриндән биридир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ајрыча көтүрүлмүш бир саатлыг материалын (бир дәрсин), о материалын дахил олдуғу мөвзунун, бөлмәнин, нәһәјәт, фәннин вәзифәләри вар. Демәли, тәдрис просесиндә вәзифәләрин даирәси кетдикчә инкишаф едир, кенишләнир, бүтөвлүкдә тәлим мәгсәдинә чеврилир. Әкәр дәрсдә бир нечә дидактик мәгсәд һәјәтә кечирилмәси нәзәрдә тутулурса, адәтән, онлардан бири, мәнз јени билијин верилмәси әсас, дикарләри (тәкрат вә мөһкәмләндирмә) нсә она табә һесаб олунур. Белә дәрс јени биликләрия верилмәси вә онларын илкин мөһкәмләндирилмәси дәрси кими гәбул едилмишдир.

Јени өјрәнилмишләрин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә билик, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси дәрси һәср едилир. Програмын мұәјјән мөвзусунун кечилиб гуртармасы илә әлағәдар кечилмишләрин тәкраты дәрси тәшкил олунур. Програмын өјрәнилән бөлмәсинин бүтүн синиф тәрәфин-

дәи нечә мәнимсәнилмәсинә һәср олунмуш дәрсләр билик, бачарыг вә вәрдишләрин јохланмасы дәрси адланыр.

Дәрсин вәзифәси мұәллимин јарадычы енерјисинин өзәји һесаб олунур. Онун вәзифәси шакирдләрә нәји вә нечә өјрәтмәји ајдын дәрк етмәкдән асылыдыр. Бу вәзифәләр һәлл едиләркән ики мејл јараныр: биринчи мејл дәрсдә програмын һәчмини вә мәзмунуну, икинчи нсә шакирдин шәхсијјәтинин диггәт мәркәзиндә гојур. Биринчи мејл мұәллимин мұмкүн гәдәр чох фактлар вә гәјдалар өјрәтмәк нијјәтиндән асылы олур. Икинчи мејлдән нсә кејфијјәт нијјәти ирәли кәлир: програмдан јахшы истифада етмәк, шакирдләрин мұстәғил мәлүмәт әлдә етмәләринә, өз әгли гәбилијјәтләринин инкишаф етдирмәләринә, нәзәријјәни тәчрүбә илә бағламаларына наил олмаг. Билијин кејфијјәтинин мејяры нсә бунлардыр: тамлыг, дәринлик, әһәтәлилик, конкретлик, ардычылык, системлилик, үмумиләшдиричилик, шүүрлүлүг, мөһкәмлик, чегиклик, оперативлик.

Тәлим просесиндә арзу едилән нәтичәјә наил олмаг үчүн шакирдин әгли ишинә бачарыгла рәһбәрлик етмәк аздыр. Шакирддә биликләри мәнимсәмәјә чәһдин баш галдырмасы тәлимә һәвәсин ојанмасы, тәлим мотивинин јаранмасы да вачибдир. Дәрсдә мұәллим өзүнүн башлыча вәзифәсинин шакирдләри тәһсилә мәчбур етмәкдә дејил, онларда идрәк марагы, чәтинликләри арадан галдырмаға иради чәһди инкишаф етдирмәкдә көрмәлидир.

Дәрс тәлим просесинин битмиш һиссәси олдуғундан һәр бир дәрсин тәдрис просесиндә програм мөвзусунда јерини, дидактик мәгсәдини мұәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Курсун, бөлмәнин, мөвзунун мәнтиги ваһиди олан дәрсин чидди, дахили мәнтиги, мұәјјән дидактик мәгсәди, мәзмуну, вәсита, метод вә пријомлары олмалыдыр.

Тәлим мәгсәдин гојулушундан башланыр, сонра јени материалын өјрәнилмәси, онун јенидән һасил едилмәси вә нүмунә әсасында фәалијәт, сонра мәнимсәнилмишләрин јени шәраитдә јарадычылыгга тәтбиғи, мәнимсәнилмишләрин тәчрүбәдә система салынмасы, нәһәјәт, нәтичәләре нәзарәтлә баша чатыр. Методистлар вә дидактлар дәрсин структур гурулушуну мүүјјәнләшдирәркән һәмишә дидактик мәгсәдләрдән чыхыш едир, әсас структур вәһидләри сырасына ев тапшырығынын јохланмасы мәгсәдлә сорғу, јени тәдрис материалынын верилмәси, онун мөһкәмләндирилмәси, өјрәнилмишләрин тәқрары вә ев тапшырыг дахилдир.

Дәрс һиссәләринин дахили гаршылыглы алағәлилији, мүүллим вә шакирдләрин фәалијәтинин зчылмасынын вәһид мәнтиғи илә сечилмәлидир. Дәрсин бу компонентләринә вәһдәтдә бахылмалыдыр. Һәр бир дәрсин мәгсәдиндән асылы оларағ мәзмун тәкмилләшдирилмәли, форма, метод, вәсита сечилмәлидир.

Дәрсдә фәрди, фронтал, коллектив груп шәклиндә ишин тәшкилиндән асылы оларағ мүүллим синифлә, шакирдләрлә үнсијјәтин характерини, онларын фәалијәтинин характерини мүүјјәнләшдирмәлидир. Тәлимин инкишафетдиричи олмасы үчүн о, шакирдин фәалијәтинин өјрәнилән материалла алағәләндримәлидир. Мүүллимин вәзифәси јалныз изаһ етмәк дејил, һәм дә ушағларын фәалијәтинин тәшкил етмәк, она рәһбәрлик етмәкдир. Бунун үчүн мүүллимдән психоложи көзүитилик тәләб олунур. Психоложи көзүитилик олмадан мүүллим шакирдләрин тәлим мүүвәффәғијјәти, инкишафы һағгында әввәлчәдән фикир сөјләјә билмәз. Бунсуз исә ушағларын шәхсијјәтинин мәгсәдјәнлү шәкилдә формалашдырмағ мүмкүн дејил.

Тәлим просеси мүүллим вә шакирдләрин биркә фәалијәтидир. Бу просесдә мүүллим шакирдин ишинә рәһбәрлик едир вә онларын

мүүјјән нәтичәләре наил олмаларына имкан јарадыр. Дәрсдә ушағларын фәалијәтинин тәшкили мүүһүм мәсәләдир. Тәлим фәалијәтинин пријомлары мүүхтәлифдир. Онлардан бәзиләриндә мүүллим мәлумат верир, шакирдләр онлары тәлимин кедишиндә мәнимсәјирләр. Дикәр мәнбәләри шакирдләр мүүтәғил тапыр вә онлардан мүүхтәлиф тәдрис тапшырығларында истифадә едирләр. Тәфәккүрүн инкишафы дигтәтин ашағыдакы мәсәләләре јетирилмәсини тәләб едир:

а) дәрсдә шакирдин фикрини ојатмағ онда тәдрис ишинә фәал мүнәсибәт јаратмағ үчүн тәлимдә һансы зәрури шәраит тәмин едилмәлидир; б) дәрсдә шакирдин фикринин фәаллығыны нечә сахламағ олар; в) тәдрис тапшырығынын јеринә јетирәркән шакирдә дүзкүн фикирләшмәји вә мүүһакимә јүрүтмәји нечә өјрәтмәк мүмкүндүр.

Бүтүн бунлар шакирдләрин әғли фәалијәтинин дүзкүн јолла кетмәсини тәмин едир. Тәфәккүрүн фәалијәтинин фәаллашмасы үчүн биринчи шәрт шакирдләр гаршысында мүүјјән тәдрис вәзифәләринин гојулмасыдырса, икинчи шәрт бу вәзифәнин шакирдләр гаршысында нечә гојулмасы вә онун һәллинә шакирдләри нечә марағландырмадыр. Дәрсдә шакирдин идрак фәалијәтинә гаврајыш, јалдаш, тәфәккүр, тәхәјјүл, дигтәти топлаја билмәк, установка, һәмчинин күмраһлығ вәзијјәти, мүүјјән һәрәкәтә дахили һазырлығ вә с. дахилдир. Шакирдләр билихләре јијәләнмәклә јалныз онларын идеја-әлми мәзмунуну мәнимсәмир, һәм дә өз идрак имканларыны, марағ вә мејлини инкишаф етдирирләр. Онлар фикирләшмәји, арашдырмағы, јаратмағы өјрәнирләр.

Биликләрин мәнимсәнилмәси бөјүк вә чәтин әмәкдир. О, шакирдләрдән максимал интеллектуал гүвә сәрф етмәји, узун вә кәркин әмәк, ирадә вә дигтәтин даим сәфәрбәр олмасыны тәләб едир. Шакирдләрдә мүүллими, онун изаһатыны дигтәтлә динләмәк, тәлим

информацијасыны фәал гаврамаг, мүпүммү, башлыча чәһәти аҗырмаг бачарыгына иҗәләнмәлидир. Бу просесдә тәһлил, тәркиб, үмумиләшдирмә, мүгајисә, тәснифетмә, системләшдирмә, мүчәррәдләшдирмә бирләшир. Башлычаны аҗырмаг бачарыгыны жүксәк гијмәтләндирән А. Ејнштејн јазмышдыр: «Биз чох вахт ушаглары китабларла, тәәсүратла жүкләјир, өз шәхси фикрләри вә јарадычылыгынын дәринлијинә апаран башлыча шәјләри топламагда онлара көмәк етмирик».

Ибтидан синифләрдә бир чох һалларда тәфәккүрүн инкишафы вәзифәләри тәдрис вәзифәләринә ујрун кәлир. Лакин елә вәзифәләр вардыр ки, онларын үзәриндә тәлимин илк күнләриндән фикрләшмәк лазымдыр. Тәлимә марағын инкишафы, давамлы диггәтин формалашмасы, әсас фикри әмәлијјатын апарылмасы, емоционал хејрхәһлыг, тәлимдә тәкидлилиг вә с. белә вәзифәләрдир. Адәтән, шакирддә тәлимә мараг азаланда, диггәтсизлик, тәлим тапшырыгларыны јеринә јетирәркән тәкидлилиг зәиф инкишаф етдикдә мүәллим һәммин чәһәтләрә диггәти артырыр.

Әгли фәалијјәтин тәһлили тапшырығын өһдәсиндән кәлмәк үчүн һансы әмәлијјатын јеринә јетирилмәсинин зәрурилијини, онун јеринә јетирилмәсинин конкрет мәзмуну вә ардычылыгынын нечә олмасыны билмәк лазымдыр. Мүәллим мәсәләннин һәллине һансы јолла кәлмәјин мүмкүн олдуғуну, бу заман һансы әмәлијјаты јеринә јетирмәји, һансы пријомдан истифада етмәји ајдынлашдырмалыдыр. Онларын тәһлили мәсәлә һәлли методуну, тәфәккүрүн технолокијафыны ачмаға имкан верир. Психолокијада белә бир афоризм вар: «Нә етдијини билмирамсә, нечә фикрләшдјини һарадан биләрәм». Һәгигәтән дә «мәсәләнни һәлл ет», «мәтнин көчүр», «шәри азбәрләјин», «шәклә бахын» вә с. Һәлә онун јеринә јетирилмәси үзрә әгли фәалијјәти тәшкил етмәк демәк дејил. Әкәр шакирд өзүнүн нә едәчәјини јахшы билир-

сә, лакин ону нечә едәчәјини, башга сөzlә, иш просесиндә һансы пријомлардан истифада едәчәјини билмирсә, онун тәдрис тапшырыгларыны мәһсулдар јеринә јетирәчәјинә үмид бәсләмәк чәтиндир. Шакирдләрин әксәријјәти јахшы билир ки, өзләринә нә тапшырылыб, онлар ев тапшырыгыны јеринә јетирмәјә башлајыр, лакин өзләринин тәдрис фәалијјәтини гура билмирләр. Чүнки мүәллим тәдрис тапшырыгларынын мүвәффәғијјәтлә јеринә јетирилмәсини тәмин едән сәмәрәли фикри фәалијјәт пријомларыны лазымынча өјрәтмир.

✓ Бундан әлавә шакирдләрдә тәдрис әмәји вәрдишләринин, дәрсликлә, чәдвәлләр вә мүәллимләрлә мүстәғил ишләмәк бачарыгынын формалашмасына јөнәлдилмиш мүтәшәккиллиг тәрбијә едилмәлидир. Бу чәһәтдән мүәллимин јазы тахтасындакы гејдләри, столунун үстүндәки гајда, онун изаһетмә тәрзи, бүтөвлүкдә дәрсин үслубу да тәрбијә едир. Дәрсдә мүәллим вә шакирдләрин фәалијјәти мүхтәлиф шәкилдә бирләшир: а) тәдрис материалыны мүәллим изаһ едир, шакирдләр ону мәнимсәјир вә евдә мөһкәмләндирирләр; б) мүәллим јалныз әсас мәсәләләри ифада едир, шакирдләр бүтүн материал үзәриндә мүстәғил ишләјирләр; в) мүәллим дәрсдә мәзмуну вә иш методикасына кириш верир, шакирдләр нәзәрдә тутулмуш бүтүн мәсәләләри онун рәһбәрлији алтында өјрәнирләр; г) материалын өјрәнилмәсинә шакирдләрин өзләринә мәлум һадисә вә суаллар һағтында мәлдуматын верилмәси илә башланыр; д) мүәллим јалныз шакирдләрин мүстәғил ишини тәшкил едир вә истигамәтләндирир. Дәрсдә шакирдин жүкләнмәсинә јол верилмәмәлидир. Шакирдләрә чох билик вермәк хатиринә чалышмаларын сәјынын артырылмасы истәнилән нәтичәни әлдә етмәјә имкан вермир. Һәр бир фәннин тәдрисиндә, оптимал, лазымы гәдәр чалышма сечмәк, зәифләр вә күчлүләр үчүн фәрдиләшдирилмиш чалышмалар тәртиб ет-

мәк мұәллимдән бөјүк бачарыг тәләб едир.

Ушагларын тәлим вә тәрбијәсини мұвәффәғијјәти дәрсин тәшкилиндән, онун кечирилмәси методикасында, бачарыгла сечилмиш материалдан, дәрсдә вахтдан сәмәрәли истифада олунмасындан асылдыр. Дәрсдә чәһдлә һазырлашмаг, конкрет материалы нәзәрә алмагла онун вәзифәләринин дүзкүн мұәјјәнләшдирилмәси вә һәр бир синфин һазырлыг сәвијјәси шакирдләри шүүрду билик вә мөһкәм вәрдишләрә тәмин етмәк үчүн мұәллимни элиндә мұһүм вәситәјә чеврилир.

Дәрсин кечирилмәсини планлашдыраркан, һәр шејдән әввәл, илк дәгигәдән вахт иткисинә јол вермәк үчүн ону нечә тәшкил етмәк үзәриндә дүшүнмәк ләзимдыр. Бу, дәрсдә оптималлығы тәмин едән шәртләрдән биридир. Оптималлашдырма конкрет шәрант үчүн минимум зәрури вахт вә гүввә сәрф етмәклә даһа јүксәк нәтичә алынмасы тәдбирләринин системидир. Дәрс планы јалныз материалын өјрәтирилмәси ардычыллығыны мұәјјәнләшдирмәклән ибарәт олмайыб, һәм дә дәрсдә истифада олуначаг метод, пријом вә вәситәләрини характерини, ишини нөвләрини, дәрсин мәрһәләләри үзрә вахт бөлүсүнү әһәтә етмәлидир. Дәрс вахтынын дүзкүн бөлүшдүрүлмәси вә ондан эффектли истифада тәдрис просесинин тәкмилләшдирилмәсини мұһүм еһтијаты һесаб олунур. Мұасир дәрс мұхтәлиф тәлим методларындан дүшүнүлмүш шәкилдә, сәмәрәли истифада едилмәси илә характеризә олунур. Һәр бир дәрс үчүн методу дүзкүн сечмәк, ону дикәр метод вә пријомларла бачарыгла бирләшдирмәдән шакирдләрин гәлбинә јол тапмаг олмаз. Әкәр, мәсәлә, дәрс биликләрини мөһкәмләндирилмәсинә һәср олунмушса, репродуктив методлардан истифада едилмәлидир. Чүнки материал чохлу тәқрар һесабына мәнимсәнилир. Јахуа, әкәр дәрсдә билик, бачарыг вә вәрдишләр јохланырса

шифани вә јазылы нәзарәт методларындан истифада олунмалыдыр. Әкәр дәрсдә фактик биликләрини верилмәси нәзәрдә тутулмушса, мұәллимни нағылы вә ја мұсаһибәјә мұрациәт едилмәлидир. Ушагларын кифајәт гәдәр билик еһтијаты олмадығы һалларда проблемли мұсаһибәдән дејил, проблемли шәртдән истифада олунмасы мәсләһәт көрүлүр. Материал мұвафиг оlanda шакирдләри гисмән ахтарыша чәлб етмәк олар. Дәрс педагожи јарадычылығын мурәккәб вә чохчәһәтли просесидир. О, јалныз методиканы дејил, психолокијаны да билмәји тәләб едир. Дәрс јалныз 45 дәгигәлик просес дејил ки, «вердин» вә «чыхыб кетдин». Дәрс үзви шәкилдә бағлы олған мәһәләләр зәнцириндә мұәјјән һәлгәдир. Ушагларын К. Д. Ушински дедији кими башы фикирсиз вә эли ишсиз отурдуглары дәрсләр олур. Бәзән елә бил мәшғулдурлар, ләкин ағыла вә үрәјә һеч шеј вермир, 45 дәгигә изсиз кечир. Ики дамчы су кими бир-биринә бәнзәјән стандарт дәрсләр мұәллимни вә шакирдләри јорур. Бачарыгсыз, мұәллимләрин кечән илләрдәки күндәликләри илә апардыглары дәрсләр јени шәрантдә һеч бир мараг доғурмур. Ејни мұәллимни дәрсләриндән һеч бири өзүнүн үмуми тәһсил вә тәрбијә мәғсәдинә көрә әввалкинин садәчә тәқрары ола билмәз. Мұәллим һәр дәфә јени коллективдә, башга микроглимпдә јени руһла дәрс демәли олур. Она көрә дә һәр бир дәрсдә јарадычылығын өлмәси көзләнилир. Мұәллим дәрсдә һазырлашаркан програм вә дәрсликдән элдә етдији биликлә јанашы тәјрүбәсинә, дидактик вә психоложи һазырлығына, јарадычы тәшәббүскарлығына да мұрациәт етмәлидир.

Дәрсин сәмәрәли тәшкили онун дүзкүн планлашдырилмасындан да асылдыр. Дәрсин планы һаггында фикир мұхтәлифлији вар. Чүнки дәрсин ваһид, чидли формасыны вермәк чәтиндир. Ән хырда мәрһәләләрә ајрылмыш дәрс планы

мүәллимин дәрсе, онун мазмуну вә гурулушуна јарадычы јанашмасынын гаршысыны алып. Бу, шаблону гануниләшдирип.

Дәрсин кејфијјәти онун мүтәшәккил башланмасы, лазымы вәсәитин вахтында һазырланмасындан да асылыдыр.

Јухарыда гејд олундуғу кими, ушағлар дәрседе мүәјјән биләкләр, бачарығлар вә вәрдишләр әлдә етмәклә јанашы, һәм дә тәрбијә олунур вә инкишаф едирләр. Тәрбијә вә инкишаф тәлимин мазмуну вә методлары илә, шакирддин шәхсијјәтинә мүәллимин тәсири вә коллектив гаршылығлы мүнәсибәтлә һәјата кечирилип. Тәәсүф ки, бу чәһәт һәр вахт лазымынча назар алынмыр. Бәзән һәр бир дәрседе тәрбијәедичи мәгсәдин назар алынмасыны лазым билмирләр. Бәзи мүәллимләр исә тәрбијәедичи мәгсәдлә инкишафетдиричи мәгсәд арасында фәргә көрмүрләр. Олар планда тәрбијәедичи мәгсәди нечә формалашдырачағларыны билмирләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, адәтән мүәллимләр оху, тәбиәтшүнәслиғ, мусиги, тәсвири инчәсанәт дәрсләринин күндәлик планында тәрбијәви, галаи дәрсләрин планында исә тәһсил мәгсәдинин гејд едирләр. Бир чох һалларда тәрбијәви мәгсәд ја чох мүчәррәд шәкилдә гојулур, онун мазмуну мүәјјәнләшдирмәк чәтнин олур, ја да формал гејд едилир. Материалын тәрбијәедичи имканынын олуб олмамасы шакирдләрдин јаш хусусијјәтләри назар алынмыр, јекнәсәк характер дашыјыр.

Бир мәвзунун планында үч мәгсәд көстәриликдә онларын нөвбәси нечә олмалыдыр? Белә һалларда, мәсәлән, материал идеја чәһәтдән әнкин оларса, тәрбијәви мәгсәдин биринчи јазылмасы мәсләһәт көрүлүр. Шүбһәсиз, дәрсин мәгсәдинин дүзкүн гојулушу онун јүксәк мәһсулдарлығы үчүн әсас вермир. Башлыча мәсәлә онун нечә һәјата кечирилмәсиндән, дәрсин мәгсәдинә нечә чаваб вермәсин-

дән асылыдыр. «...тәлимин тәрбијәедичи функцијасы гаршысында, һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн формалашмасы дурур. Бу чүр елми дүнјакөрүшү исә јалныз тәбиәтин, чәмијјәтин, инсан тәфәккүрүнүн үмуми инкишаф ганунларынын шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәсиндә формалаша биләр. Чүнки мәһз бунун нәтичәсиндә шакирдләрдә харици әләм һағгында ајдын вә әсәсли бахыш јараныр, бу әләмә, тәбии вә ичтимаи һадисәләрә мүнәсибәт мүәјјән олунур, «диалектик материалист дүнјакөрүшү формалашыр» (М. Мәһдизадә. Үмумтәһсил мәктәпләриндә тәлим-тәрбијә просесиinin тәкмилләшдирилмәси јоллары. Бақы, «Маариф», 1982, сәһ. 266).

Һәр бир дәрседе мәктәблиләрнин идеја-сијасы, әмәк, әхлағ, естетик вә физики тәрбијәси тәмин едилир. Дүзкүн тәшкил олунмуш дәрс шакирдләрдә марксист-ленинчи дүнјакөрүшү, коммунист идејалылығы, практик фаәлијјәтә инам, фәал һәјат мөвгеји, вәтәнә, коммунист партиясынын ишинә тәмәннәсыз хидмәт, буржуа идеолокијасы вә әхлағына барышмазлығ, социалист вәтәнимизи мүдәфиә етмәјә һазыр олмағ, әмәјә коммунист мүнәсибәти кими јүксәк әхлағи сифәтләр тәрбијә олунур.

Тәрбијәедичи тәлимин ефективлији јалныз тәлимин харици шәртиндән — мүәллимин педагожи усталығындан, програм, дәрслик, тәдрис вәсәнтләри, тәлим методлары вә пријомлары, техники тәлим вәсәтләринин сәмәрәлилијиндән дејил, һәм дә шакирдләрдин шәхсијјәти илә мүәјјән едилән дахили шәртдән — онларын әғли инкишафындан, тәһсилә мүнәсибәтләриндән әғли фаәлијјәтләринин өзүнүтәшкилетмә хусусијјәтләриндән асылыдыр.

Тәрбијәедичи дәрс елә дәрседир ки, о јалныз биләк вермир, һәм дә әгидәлилик, сәдагәт формалашдырыр, јүксәк әхлағи кејфијјәтләр, интизамлылығы вә давраишынын јүксәк

маданийјетини тарбија едир. Мүэл-лим өйрөңилэн материал ва ушаг-лара таныш һәјат фактлары эса-сында онларын анлаг сәвијјәсинә үйгүн шәкилдә социалист һәгигәти, совет адамынын һәјат тәрзи, мә'нә-зи сымасы илә, вәтәнимизә, үмум-халг мүлкијјәтинә, тәбиәтә, өз вә-зифәләринә мүнәсибәтлә таныш едир.

Сон дөврдә тә'лим просесинин тәкмилләшдирилмәси истигамәтин-дә башлыча ахтарышлар инкишаф-етдиричи тә'лим проблеми ытра-фында топланмышдыр. Тәһсил, тарбија вә инкишаф вәзифәләринин дәрсдә үзәи шәкилдә бирләшмәси-нә јалныз инкишафетдиричи тә'лим шәраитиндә наил олмаг мүмкүн-дүр. Инкишафетдиричи тә'лим дәрс-дә шакирди фәал идрак фәалијјә-тинә гошмагы нәзәрдә тутур. Ша-кирд јалныз белә шәраитдә өйрәни-лән материалын маһијјәтинә дахил ола биләр.

Инкишафетдиричи тә'лим дәрсдә һәр һансы јенилијә чәлд реаксия верән, чевик, ағыллы, дәркетмәјә јүксәк еһтијачы олан, мүстәгил фәалијјәтә чан атаң, јарадычы га-билијјәти олан шәхсләрин јетиш-дирилмәсини нәзәрдә тутур. Ша-кирдләри мүнәзәм јарадычы ишә чәлб етмәдән, онлары тәдричән мү-рәккәбләшән мүхтәлиф нөв јара-дычы мәсәләләрин һәллинин зәрури олдуғу шәраитә салмадан тә'-лимин инкишафетдиричи характе-рини тә'мин етмәк олмаз. Шакирд-ләрдә намә'лумун ашкар едилмә-си, әшја вә һадисәләрдә јени чә-һәтин көшфи, идрак фәалијјәти илә бағлы психи кәјфијјәтләрин инки-шаф етдирилмәси зәруридир. С. Л. Рубинштејн јазыр: «Фикри просе-син башланғыч аны, адәтән проб-лем ситуасия һесаб олунур. Инсан нәји исә анламаға еһтијач һисс ет-дикдә дүшүнмәја башлајыр» (Осно-

вы общей психологии. М., Учпедгиз, 1946, сәһ. 347). Тә'лим просесиндә дә проблем ситуасия шакирдләри һәлли чәтин олан мәсәлә гаршы-сында гојур. Мәгсәдә наил олмаг јолунда дуран чәтинлијин пәјда ол-масы шакирдләрдә фикрин фәал ишини доғурур. Онлар мәсәләни анлајыр, ону һәлл етмәк, чәтинлијин арадан галдырмаг јолларыны ах-тарырлар. Онларын мөвчуд билиқ-ләри азлыг едир. Шакирдләр әввәл-ләр өйрәндикләри билиқләрә мү-рачият едир, арашдырыр, мүгајисә едир, башлычаны ајырыр, пәтичә чыхарыр, үмумиләшдирмә апарыр, өз ишини планлашдырыр, ону сүр-әтлә һәјата кечирмәк, өзүнүјохла-ма, өзүнәнәзарәт пријомларыны мүәјјәнләшдирир. Бу исә дәрсин инкишафетдиричи функцијасынын јеринә јетирилмәси демәкдир. Бе-ләликлә, инкишафетдиричи тә'лим шакирдләрдә јени материалы фәал мәнимсәмәк, тәдрис просесиндә мүстәгил фәалијјәт көстәрмәк, јени анлајышлара јијәләнмәклә онлары тәдричән дәринләшдирмәк, газан-дығлары билиқләри үмумиләшдир-мәк, системләшдирмәк, тәчрүбәјә тәتبиг етмәк, өзүнәнәзарәт кими вәрдишләрин јаранмасыны тәләб едир.

М. А. Прокофјев тә'лим-тарбија саһәсиндә бүтүн вәзифәләри дәрсин үзәринә јүкләмәјин әләһинә чы-хыш едәрәк јазыр: «Дәрс мәктәбин, мүәллимин ишиндә һәлледичи һәл-гәдир. Лакин күнүузадытмыш груплары кетдикчә артдығы һа-зыркы дөврдә һәр шеј дәрсин үзә-ринә јүкләмәк олмаз. Мәктәбимиз садәчә тәдрис мәктәби дејил, тәд-рис-тарбија мүәссисәсидир. Биз бү-түн тәһсил-тарбија вәзифәләрини вә инкишафы јалныз дәрс чәрчивәсинә јерләшдирә билмәрик».

ДӘРСИН ТӘШКИЛИНӘ ДАИР НҮМУНӘЛӘР

Мүәллимләримиз мәчмуәдә бир нечә дәрс нүмунәси вә иш тәчрүбәси верилмәсини хәһиш едирләр. Охучуларымызын бу хәһишини нәзарә алып онлара практик көмәк мәгсәдилә ашағыда аҗры-аҗры фән-

ләр үзрә дәрсин тәшвилинә даир бә'зи нүмунәләр верилир. Бу нүмунәләр тәхмини олуб мүәллимләрин фәалијјәтинә јалныз нәтигәмәт верә биләр.

ОХУ

Абдулла Шанг. «Тыг-тыг ханым»
(1 синиф).

Мәгсәд: «Тыг-тыг ханым» нағылынын мәзмунуну шакирдләрә мәнимсәтмәк, ондакы фантазијаны шакирдләрин көзләри гаршысында чаиландырмаг, онлары меһрибанлыг, тәвәзәкарлыг, јолдашлыг, достлуг руһунда тәрбијә етмәк вә импровизасијә үзрә нағыл етмәји өјрәтмәк.

Ев тапшырыгларынын јохланмасы: Кечмиш дәрсдә верилмиш ев тапшырыгы (Т. Елчинин «Сәрчә» ше'ри) 5—6 шакирддән хәбәр алыныр. Онларын нөгсанларына дүзәлиш верилир, биликләри гијмәтлендирилир. Гушларын һәјаты, онлара гуллауг едилмәси, горунмасы мәсәләләриндән сөһбәт ачылыр, мүәллим тәрәфиндән јекуплашдырылыр.

Кечмиш дәрсин материалы үзрә сорғу.

Кириш мүсаһибәси: Ушаглар, һансы нағыллары билирсиниз? Билдијиниз нағылларда әсас сурәтләр һансылардыр? Һејванлар даныша билирләрми? Дозангурду көрмүшсүнүзмү? Соған вә фындыг табыглары нечә олур? Чобан нә едир? Түлкү вә сичан көрмүсүнүзмү? Бәс онлар нечә олур?..

Нағылын магнитофонда бүтөв охунмасы.

Һеч бир изаһат ишн апарылмадан роллар үзрә ифадәли охуну динләмәк, һәр рола ујғун сәсин (инчә, кобуд, адчаг, ума, мулајим) дәјишмәсини, фәсиләнин көзләниләмәсини, сүр'әтин мәзмуна ујғунлуғу, сөзләрин әдәби тәләффүз гәјдаларына әсасән ифадәсини вә с. мушаһидә етмәк.

Нағылын мәзмунунун мүәллим тәрәфиндән данышылмасы.

Мәзмуну тәхминән қитабдакы кими данышмаг. Сәсини роллара ујғун дәјишмәк, һәр ролун образыны јаратмаг, онун дахили әләмини ачмаға вә шакирдләрин һиссини, фантазијасыны ојатмаға чалышмаг.

Нағылын һиссә-һиссә охунмасы, һәр бир һиссәнин данышылмасы, тәһлили вә башлыгларын верилмәси (планын тәртиби).

Нағылы ики һиссәјә ајырмаг. Биринчи һиссәни бир шакирдә охутдурмаг, башга шакирдә һәмин һиссәнин мәзмунуну данышдырмаг үчүн чобанла, түлкү илә достлуг «Дозангурду һара кедирди?», «О нә етмәк истәмәди?», «Нә үчүн о, сичанда бир јердә јашамаға разы олду?» вә с. суаллара чаваб алмаг. Икинчи һиссәни бир шакирдә охутдурмаг, диқаринә исә даныш-

дырмаг. Мазмунунун мәннмсәнид-
мәси илэ элагәдәр «Тыг-тыг ханым
нә үчүн бајыра чыхды?», «О нә
үчүн көлмәчәјә дүшдү?», «Көлмәчә
нечә олур?», «О, көлмәчәдә хан
евинә кедән атлылары көрүб нә
деди?», «Сичан дозангурдунун да-
ра дүшдүјүнү һарадан билди?»,
«Сичан нә етди?» вә с. суллар вер-
мәк.

Јазы тахтасында ашағыдакы ја-
рымбашлыглар (план) јазылыр.

«Дозангурдунун базәниб өзүнә
јолдаш ахтармасы», «Онун сичанла
бир јердә јашамасы», «Сичанын
хан евинә кетмәси», «Дозангурду-
нун су чухуруна дүшмәси», «Сичана
хәбәр көндәрмәси», «Дозангурдунун
дара дүшмәсиндән сичанын хәбәр
тутмасы» вә «Дозангурдунун өлдү-
рүлмәси».

Нағылын тәкрар охунмасы.

Планын үстүнү ачмаг вә ша-
кирдләрә нағылы сәсәси охујараг
һәр маддәјә анд һиссәни тапмағы
тапшырмаг.

Планын маддәләринин һәрәсини
бир шакирдә охутdurмаг, она анд
һиссәнин мазмунуну данышдыр-
маг.

Нағылы шакирдләрә бүтөв охут-
durмаг.

Јекун мүсәһибәси. Ушаглар, соған
габыгындан јазлыг, фындыг габы-
гындан исә чарыг олармы? Дозан-
гурду јазлыг өртәр, чарыг кејә би-
ләрми? Дозангурду чобанла, түлкү
илә, сичанла вә хан евинә кедән ат-
лыларла нечә даныша биләр? До-
зангурдундан чобана, түлкүјә, сича-
на нечә јолдаш олар? Онларын дост-
лугу тутармы? Дост-достдан күсәр-
ми? Неч досту өлдүрмәк олармы?
Бәс нә үчүн мүәллиф белә јазыр?
Мүәллифин нағылы јазмагда мәг-
сәди нәдир? Бу кими суаллар әса-
сында мүәллифин мәгсәдини, әсас
идејасыны шакирдләрә ајдылаш-
дырмаг.

Евә тапшырыг: Нағылы роллар
үзрә данышмаға һазырлашмағы
тапшырмаг.

Л. Кассил «Совет әскәринә аби-
дә» һекајәси. (II синиф).

Мәгсәд: Бөјүк Вәтән мүһарибәси
илләриндә Совет Ордусунун алман
халгына дејил, фашизмә гаршы ву-
рушмасыны шакирдләрә мәннмсәт-
мәк, онларда вәтәнә, Совет Орду-
суна мәһәббәт һиссләрини күчлән-
дирмәк.

Тәһизат: Магнитофон, совет
әскәрләринин Берлин үзәриндә гә-
ләбәсинә даир совет әскәринин
абидәсинин тәсвири (Вучетичин ја-
ратдығы абидәнин шәкли), Бөјүк
Вәтән мүһарибәсинә даир открыт-
калар, суал—карточкалар.

Дәрсин кедиши: Кечмиш дәрсин
фронтал сорғусу. Һекајәни үч
һиссәјә ајыраарг һәрәсини бир
шакирдә нағыл етдирмәк, алты-
једди шакирддән мүхтәлиф карточ-
ка-суаллар үзрә чаваблар алмаг
вә онлары үмумиләшдирмәк.

Кириш мүсәһибәси. Совет гошун-
лары нә үчүн алманларла вурушур-
дулар? Алман фашистләри нә үчүн
бизим өлкәмизә һүчум етмишди-
ләр? Онлар гочалары, гадынлары,
ушаглары нә үчүн өлдүрүрдүләр?
Совет гошунлары дүшмәнә гаршы
нечә вурушурдулар? Совет Ордусу
нәји горујур? Бу кими суаллар үз-
рә мүсәһибә.

Һекајәдәки чәтин сөзләр үзрә
лүгәт иши. «Таб кәтирмәк», «тәс-
лим олмаг», «гудурған дүшмән»,
«күрәји илә атәши горумаг» ифадә-
ләрини јазы тахтасына јазыб мү-
сәһибә әсасында мәнасыны ачмаг.

Һекајәнин мүәллими тәрәфиндән
ифадәли охунмасы, һеч бир изаһат
иши апарылмадан ифадәли гираәт
динләмәк, интонасијаја, фасиләјә,
мәнтиги вурғуја, сүр'әтә, сөзләрин
әләби тәләффүзүнә, аһәнкинә, маз-
мунуна диғәтлә фикир вермәк.

Мазмунун гавранылмасы үзрә
иш: Бу мәгсәдлә совет әскәрләри-
нин Берлин шәһәриндә көстәрдик-
ләри рәшадәтләри вә совет әскә-
ринин орада учалдылмыш һејкәли
тәсвир олунмуш шәкилләрин көмәји
илә мүсәһибә апармаг.

Бизим гошунларымыз дүшмән тор-
пагына дахил оларкан фашистләр

һарада мәскән салдылар? Гошун-ларымыз Берлини нә үчүн атәшә тутдулар? Фашистлар нә үчүн тәс-лим олмаг истәмирдиләр? Балача гыз нә үчүн күчәдә тәк галмышды? Нә үчүн совет әскәри балача гызы дөјүш мејданындан чыхартды? Дө-јүшчүләримиз гырмызы бајрагы һа-ра санчдылар? Совет әскәринин шәрәфинә учалдылмыш абидәнин нә үчүн бир әлиндә ағыр гылынч, о бириндә нә кичик гыз һејкәли тәс-вир олунмушдур?...

Совет әскәринин мәрдлији, чәсур-луғу, һуманистлији, һаггында иза-һат вермәк. Сонра алман гызынын вуруш мејданында вә совет әскәри-нин ону хиләс етмәси тәсвир олун-муш һиссәни магнитофонда ифа-дәли сәсләндирмәк. Күнаһсыз ки-чик гызын тәләји вә совет әскәри-нин өлүмү илә шакирдләрдә һәја-чанлы һиссләр јаратмаг.

Һекајәнин планы үзрә иш. 1. Әв-вәлчәдән јазы тахтасында «Берлине һүчүм», «Кичик алман гызы дөјүш мејданында», «Совет әскәри гызы азад етди», «Гәләбә» вә «Берлинде совет әскәринә абидә» јазылмыш планын үстүнү ачмаг, һәр маддәјә анд һиссәни тапдырмаг.

2. Һәр маддәјә анд һиссәни бир шакирдә охутдырмаг вә мәзмуну данышдырмаг.

3. Бир шакирдә һекајәни бүтөв охутдырмаг вә башга бирисинә мәз-муну бүтөв нағыл етдирмәк.

Евә тапшырыг: Һекајәни јахшы охумагы вә мәзмуну өз сөзләри илә гыса, јыгчам вә кениш шәкилдә да-нышмагын, мұһарибә гәһрәманла-рындан бир нечәсинин адыны өј-рәниб јазмагы тәләб етмәк.

М. Дилбази. «Өз вәтәнимдир». (III синиф).

Мәгсәд: «Өз вәтәнимдир» ше'ри-нин мәзмунуну, ифадәли охунма-сыны шакирдләрә чатдырмаг вә өјрәтмәк. Оларда вәтәнә мәһәб-бәт һисси тәрбијә етмәк; ше'ри оху-јаркән өзүнәнәзарәт вә өзүнүгү-мәтләндирмә вәрдишләринин инки-шаф етдирмәк.

Тәһһизат: Магнитофон, вәтәни-мизин фүсункар көзәллекләрини,

мүхтәлиф шәһәр вә кәндләрини, тәсәввүфат саһәләрини (мешәләри, чајлары, көлләри, бол мәһсуллу тарлалары, заводлары, фабрикләри вә с.) өзүндә әкс етдирән сүжетли шәкилләр, диафилм, кинофилм вә с.

Дәрсин кедиши: Кечмиш дәрсин материалы үзрә сорғу. Ә. Чәмилин «Тәзә ил» ше'рини әввәл бир ша-кирдә бүтөв, сонра һәр һиссәни бир шакирдә әзбәрдән ифадәли охутмаг. Шаирин тәзә илдә нәләри арзу етмәсини үч-дөрд шакирддән сорушмаг вә чаваблары үмумиләш-дирмәк.

Кириш мүсаһибәси: 1. Вәтән де-јәндә нә баша дүшүрсүнүз? Вәтән һарадан башланыр? Илк вәтән де-јәндә нә баша дүшүрсүнүз? Дүзлә-ри, чәмәнликләри, мешәләри, чај-лары, дағлары вәтән адландырмаг олармы? Оларса нә үчүн? Нә үчүн вәтәнимизи «ана вәтән» адланды-рырыг? Вәтәни нәјә көрә севирси-низ? Бу чүр суаллара чаваб алмаг.

2. Вәтәнимизин мүхтәлиф кушә-ләринин тәсвир олундуғу сүжетли шәкилләрдән бир-икисини синифдә нүмајиш етдирмәк. Вәтәнә һәср олунмуш диафилмләрә, кинофилм-ләрә бахмагла шакирдләрини Вәтән һаггындагы тәсәввүрләрини әјани әсәсләрлә кенишләндирмәк.

3. Ше'рин магнитофонда ифадәли сәсләндирилмәси. Оху заманы һеч бир изаһат апармадан гираәти динләмәк, тона, интонасијаја, фа-силәјә, мәнтиги вурғуја, гираәтин сүр'әтинә, әдәби тәләффүз гәјдала-рынын көзләнилмәсинә, сәсин то-наллығына, мәзмунуна вә с. ди-гәтлә гулаг асмаг.

4. Ше'рдәки бир гисм чәтин сөз-ләр үзәриндә лүғәт иши. Шакирдлә-рин диғәтини «гызыл сүнбүлләр», «бүллүр кими сулар», «рәнки бу-лудларын мәрчантәк алдыр», «күмүш кәмәртәк», «ләл сулар» вә «гызыл шәфәг рәнкли совет бајрагы» кими образлы ифадәләрә јөнәлтмәк, оларын контекст да-хилиндә газандығы лүғәви мә'наны суал-чавабла ачмаг. Образлы ифа-дәләрин нитги нә гәдәр зәнкинләш-

дәрмәсини, буллурлашдырмасыны ше'рин һәр бир бәндиһә мугајисә рәзу илә шакирдләрә баша салмаг.

5. Ше'рин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охунмасы. Ше'ри әввәл әдәби диксијасы олан шакирдә ифадәли охутдурмаг. Сонра һәр бәнди бир шакирдә ифадәли охутдурмаг, мәнтиги фасиләнин, мәнтиги вурғунуи көзләнилмәсини изләмәк, сәһвә јол верән шакирдә көмәк көстәрмәк. Сәтирләрни ахырында бир-бири илә сәсләшән сөз-

ләри вә ифадәләри сечдирмәк; мәсәлән, мәнимдир, вәтәнимдир, алдыр-хәјалдыр, доланыб ахыр-буланыб ахыр, көзүндән-дүзүндән вә с.

Ше'рин әзбәр өјрәнилмәси.

Евә тапшырыг: «Мәним Вәтәним», јахуд «Вәтән һәр шејдән әзиздир» мөвзусунда ниша јазмаг.

Ағарәһим РӘҺИМОВ,

Азәрбајчан ЕТПЕН-нин елми ишчиси.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

ИСИМ (II синиф)

Мәгсәд: Исим һаггында әтрафлы мә'лумат вермәк, исимләри мәналарына көрә фәргләндирмәји өјрәтмәк. Шакирдләрни нитгини иш-кишаф етдирмәк.

Дәрсин тәһһизи: ким? вә нә? суалына чаваб олан сөзләрә аид схем вә чәдвәл.

Дәрсин кедиши: Мүәллим синфи тәшкил едир, кечмиш дәрсин сорғусуна башлајыр.

— Кечмиш дәрсдә Азәрбајчан дилиндән нәји өјрәнишдиниз?

— Кечән дәрсдә биз Азәрбајчан дилиндә нитг һиссәләрини өјрәнишдик.

Мүәллимнн тәләбинә әсасән бир шакирд јазы тахтасына өзүндән чүмлә јазыб, тәһлил етмәјә башлајыр, дикәри исә кечмиш дәрс данышыр. Биринчи шакирд **ким? нә? нечә? нә едир?** суалларына чаваб олан сөзләри тапыб үзәриндә суалыны јазыр. Дәрс данышан ушаг исә нитг һиссәләринин нәји ифадә етдијини, һансы суаллара чаваб олдуғуну сөјләјир, чүмлә гурур, ону нитг һиссәләринә көрә тәһлил едир. Бу шакирдин билији гүјмәтләндирилдикдән сонра јазы тахтасында ишләјән шакирд көрдүју ишин гыса изаһына башлајыр. Чүмләни тәһлил етдикдән сонра дәрс данышыр. Бу заман үчүнчү ушаг јазы

тахтасына чагырылыр. Икинчи шакирд данышана кими о да чүмлә јазыб тәһлил едир. Тәһлил белә апарылыр:

ким? нә едир?

— Нәркиз еви тәмизләјир.

— Ким еви тәмизләјир? Нәркиз. Нәркиз сөзү **ким** суалына чаваб олур, әшјанын адыны билдирир, нитг һиссәсидир. **Нә едир?** — тәмизләјир. **Тәмизләјир** сөзү **нә едир** суалына чаваб олур, нитг һиссәсидир, һәрәкәт билдирир. **Нәји? Еви.** **Ев** сөзү **нә** суалына чаваб олур, нитг һиссәсидир. Демәли, данышаркән ишләтдијимиз сөзләрин һамысы нитг һиссәси адланыр. Нитг һиссәләри **ким, нә, нечә, нә едир** суалларына чаваб олур. **Ким, нә** суалына әшја адлары билдирән сөзләр, **нечә** суалына әшјанын әләмәтини билдирән сөзләр, **нә едир** суалына әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләр чаваб олур.

Мүәллим көһнә дәрс белә јекунлашдырыр:

— Ушаглар, демәли, биз нәји өјрәнишдик?

— Биз өјрәндик ки, нитгимиздәки сөзләрин һамысы нитг һиссәси адланыр, **нә, ким, нә едир** суалларына чаваб олур.

Мүәллим јени дәрс изаһына башлајыр.

Мүаллим эввэлчә бир нечә шәкилдә карточка көстәриб шәкилдәки әшјааларың һансы суала чаваб олдуғуну сорушур. Сонра изаһа башлајыр:

— Ушаглар, инди биз бу нитг һиссәләринин нәји ифадә етдијини өјрәнәк. Һәр һансы суала чаваб олан сөз нәдир? (нитг һиссәси).

Бу чәдвәлә бахың:

ким?	нә?
ана	мешә
гардаш	ағач
Елшән	пишик
Афәт	инәк
биби	чај
баба	ит
бәнна	бошгаб
хала	парта
мүаллим	күл

— Ким биринчи сүтундакы сөzlәри охујуб суал верәр?

— ана—ким?, гардаш—ким?, Елшән—ким?, Афәт—ким?, биби—ким?, баба—ким?

— Демәли, биринчи сүтундакы сөzlәр һансы суала чаваб верир?

— Биринчи сүтундакы сөzlәрин һамысы ким суалына чаваб олур.

— Инди икинчи сүтундакы сөzlәри охујар.

— нә? мешә, нә? ағач, нә? пишик вә с.

— Ушаглар, көрдүјүнүз кими, бу чәдвәлдәки сөzlәр анчаг һансы суаллара чаваб олур?

— Бу чәдвәлдәки сөzlәр һамысы ким вә нә суалларына чаваб олур.

— Биз эввәлчәдән өјрәнмишлик ки, ким, нә суалларына һансы сөzlәр, нәји билдирән сөzlәр чаваб олур?

— ким? нә? суалына әшја билдирән сөzlәр чаваб олур.

— Һәмни бизә эввәлчәдән мә'лум олан, ким вә нә суалларына чаваб олан әшја билдирән бу сөzlәрә исим дејилир. Демәк исим нәдир?

— Исим — ким вә нә суалларына чаваб олан, әшја билдирән сөzlәрдир.

— Исим һәм дә нитг һиссәсидир. Ушаглар, инди кәлиң өјрәнәк көрәк, ким суалына һансы сөzlәр,

нә суалың һансы сөzlәр чаваб олур. Кәлиң јенә схема бахаг:

Биринчи һиссәдәки сөzlәри охујар (Шакирдләрлә мүаллим биркә охујурлар). Бу сөzlәр һамысы ким суалына чаваб олур, бәс бу сөzlәр нә билдирир, нәје аиддир?

— Бу сөzlәр инсана аиддир, инсан билдирир (мүаллимлә бирликдә).

— Демәли, ким суалына (чавабы шакирдләрлә мүаллим биркә дејир) инсан билдирән сөzlәр чаваб олур. Башга әшја билдирән сөzlәр исә нә суалына чаваб олур. Мәсәлән: нә? өрдәк, бүлбүл, сап, дәфтер, карандаш вә с.

— Кәлиң, биз бу дәрсимиздә өјрәндијимизи јекунлашдыраг. Нә өјрәндик? (Һамы мүаллимлә биркә тәкрат едир).

— Биз өјрәндик ки, әшја билдирән, ким вә нә суалына чаваб олан сөzlәрә исим дејилир. Ким суалына инсан билдирән исимләр, нә? суалына башга исимләр чаваб олур. Мәсәлән, ким? ата, ана, хала, баба, дајы. Нә? карандаш, топ, гәләм, китаб, бошгаб, ев вә с.

— Инди китаблары вә дәфтерләри ачың. 156 нөмрәли чалышмаја бахың. Ким һәмни чалышманы охујар?

Чалышма: охујун. Эввәлчә инсан, сонра һејван, битки, тәбиәт һадисәләри вә башга шәјләрин адларыны групплашдырыб јазың (бир нечә шакирд охујур).

— Эввәлчә һансы вә сонра һансы сөzlәри сечмәк лазымдыр?

— Эввәл ким, сонра нә суалына чаваб олан сөzlәри сечмәлијик. Јә'ни эввәл инсан, сонра һејван, битки, тәбиәт һадисәси вә башга шәјләри сечиб јазмалыјыг.

— Кәлиң сечәк. Ким сечәр?

— Ким? ана, ким? фәһлә, ким? адам.

— Ёйван билдирэн сөзләр: нә? жарал, нә? фил, нә? гују.

— Битки адлары: нә? палыд, нә? күнар, нә? сөјүд, нә? чијәләк.

— Тәбиәт һадисәләри: нә? ыров, нә? гар, нә? күләк.

— Башга шејләр — нә? халча, гују, китаб, чарпајы.

— Ушаглар, чалышмада оху-гумуз һансы сөзләр нә суалына ча-ваб олду?

— Битки, ёйван, тәбиәт һадисәләри вә башга шејләри билдирән сөзләр нә суалына чаваб олур.

— Бәс ким суалына һансы сөз-ләр чаваб олур?

— Ким? суалына анчаг инсан билдирән сөзләр чаваб олду.

— Инди кәлини, чалышма 157-ни јазат. Ким чалышманы охујар?

— Охујун. Әввәлчә гоһумлуг ад-ларыны, сонра габ-гачаг адларыны билдирән исимләри сечиб јазын. Һәр бир сөзүн гаршысында мөтә-ризәдә суалыны көстөрин.

Мүәллим чалышманы бир нечә дөфә охутдугдан сонра сорушур:

— Чалышманы нечә јазмаг ла-зымдыр?

— Әввәлчә гоһумлуг билдирән сөзләри сечиб гаршысында мөтәри-зәдә суаллары јазырыг, сонра да габ-гачаг адларыны билдирән сөз-ләри сечиб гаршысында мөтәризә-дә суалларыны јазырыг.

— Ачын дәфтерләринизи јазын.

— Ушаглар јазыр, мүәллим исә чәркәләр арасы кәзиб һәм шакирд-ләрин јазысына нәзарәт едир, һәм дә ев тапшырыгларыны нәзәрән кечирир. Чалышманы јазыб гуртар-дыгдан сонра дәфтерләри јығыб јохланылмыш дәфтерләри пајлајыр. Сонра ева тапшырыг верир:

— Ушаглар, ева исми јенә тәк-рар един, 158 нөмрәли чалышманы јазын.

Мүәллим чалышманы шакирдлә-рә охудар. Сонра нечә јазачаглары-ны сорушур:

— Әввәлчә инсанларын пешәси-ни, мәшғәләсини билдирән сөзләри, сонра исә әмәк әләтләрини билди-рән сөзләри сечиб јазырыг.

Мүәллим дәрси јекунлашдырыр.

«СӨЗ. ЈЕНИ СӨЗ НЕЧӘ ӘМӘЛӘ КӘЛИР»

(III синиф).

Мәгсәд: Дүзәлтмә сөзләр, сөздү-зәлдичи шәкилчиләр һаггында әт-рафлы мәлумат вермәк, шакирдлә-рин әввәлчәдән билдикләри мәлу-матлары јени илә бирләшдириб, система салмаг. Ејни көклү, мүхтә-лиф мәналы сөзләрин үмүми вә хүсуси чәһәтләрини ајыр-д етмәји өјрәнмәк. Шакирдләрин дүгәт еһ-тијатларыны зәнкилләшдирмәк.

Дәрсин тәһиз: дүзәлтмә сөзлә-рин әмәлә кәлмәсинә анд схем.

Дәрсин кедиши

Әввәлки дәрсә анд фронтал сорғу (әввәлки дәрс әсасән II синифдә өјрәнилмишләрин тәк-рарыдыр).

— Һансы нитг һиссәләрини таны-јырсыныз? (Исим, сифәт, фе'ли).

— Исим нәјә дејилр, һансы суа-ла чаваб олур? (Әшја билдирән, ким, нә суалына чаваб олан сөзлә-рә исим дејилр). Мәсәлән, ким? — Лалә, нә? ат, күл, үзүм вә с.

— Сифәт нәјә дејилр вә һансы суал-лара чаваб олур?

— Әшјанын әләмәт вә кејфијә-тини билдирән, нечә, нә чүр вә һан-сы суалларына чаваб олан сөзләрә сифәт дејилр. Мәсәлән, нечә? — бөјүк, нә чүр? — кичик, һансы? — узун вә с.

— Фе'л нә билдирр вә һансы суал-лара чаваб олур?

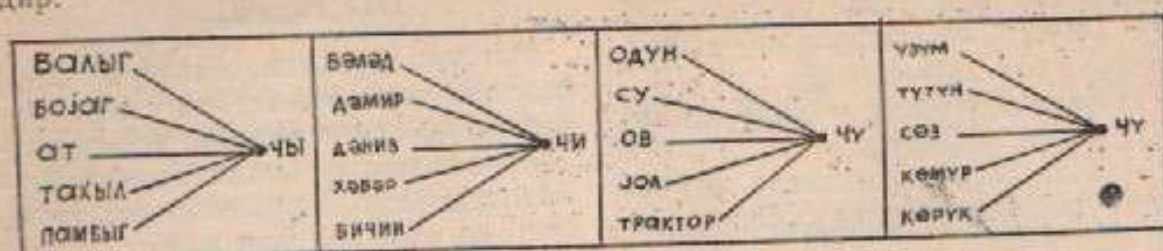
— Фе'л һәрәкәт билдирр, нә едир, нә етди, нә едәчәк суалла-рындан бирина чаваб олур. Мәсә-лән, нә етди? — кетди, учду, ачыл-ды; нә едир? — јазыр, бахыр, нә едәчәк? — кәләчәк, данышачаг вә с. (Һәр суал тәк-рарән мүхтәлиф фор-маларда ушаглардан сорушулур. Чүмлә гурдурулуб морфоложи тәһ-лил апарылыр).

Ушаглар, биз, үмүмијјәтлә, нитг һиссәси дедикдә нәји баша дүшүрүк, нитг һиссәләрина, үмүмијјәтлә, нә-ләр дахилдир?

— Нитг һиссәләри дедикдә биз данышығымыза дахил олан бүтүн

сөзләрн баша дүшүрүк, бура бүтүн суаллара чаваб олан сөзләр тахилдир.

-- Инди кәлин, бу схемә фикир верәк (схеми асыр).

Схемдәки сөзләрн шәкилчисиз вә шәкилчи илә бирликдә охујуб суал верәк. Балыг сөзү һансы суала чаваб верир?

— Балыг сөзү нә суалына чаваб олур, нә? — балыг.

— Бәс балыгчы сөзү һансы суала чаваб олур?

— Балыгчы сөзү ким суалына чаваб олур. Ким? — балыгчы.

— Инди кәлин көрәк бу сөзләр мә'нача бир-бириндән нечә фәргләнир. Балыг сөзү нә билдирир, балыгчы сөзү нә билдирир?

— Балыг сөзү һејван билдирир, балыгчы сөзү инсан.

— Балыгчы сөзү нечә алынды?

— Балыг сөзүнә чы шәкилчисини алава етдик, алынды балыгчы.

— Балыг сөзүнүн мә'насынын дәјишилмәсинә сәбәб нә олду?

— Балыг сөзүнүн мә'насынын дәјишмәсинә сәбәб она чы шәкилчисини алава едилмәсидир (Бу суала мӯәллимлә шакирд биркә чаваб верирләр).

Схемдәки сөзләрн һамысы бу гајда илә охудулуб тәһлил едилир.

— Ушаглар, көрдүјүнүз кими, бу схемдәки сөзләр әввәлчә бир суала чаваб олуб бир мә'на дашыјыр, онлара шәкилчи алава етдикдә исә мә'насы дәјишир вә башга суала чаваб верир.

Һансы шәкилчиләр сөз көкүнә гошулуб јени сөз әмәлә кәтирди?

— чы, чи, чу, чү шәкилчиләри сөз көкүнә гошулуб јени сөз әмәлә кәтирдиләр.

— Сиз сөз көкүнә гошулуб јени сөз әмәлә кәтирән башга шәкилчи дә таныјырсыныз?

— лы, ли, лу, лү шәкилчиләри дә белә шәкилчиләрдир: дуз-дузлу, ја-јаглы, ат-атлы, сүд-сүдлү вә с.

— Бу шәкилчиләр нечә шәкилчиләрдир, онлара нә дејилир?

— Бу шәкилчиләрә јени сөз әмәлә кәтирән шәкилчиләр дејилир.

— Нисә онлара јени сөз дүзәлдән шәкилчиләр дејилир?

— Она көрә ки, онлар сөзә гошулуб јени сөз дүзәлдир (Ушаглар бу II синифдән мә'лумдур).

— Ушаглар, бу шәкилчиләрә һәм дә сөздүзәлдичи шәкилчи дејилр.

Кәлин инди өјрәндикләримизи үмумиләшдириб она тә'риф верәк. Демәли, биз мисаллары тәһлил едиб өјрәндик ки, сөз көкүнә гошуларат јени мә'налы сөз әмәлә кәтирән шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејилр. Ким тәкрар едәр?

Бир нечә шакирддән јенидән сорушулур. Јазы тахтасына сөз вә чүмләләр јаздырылыб мөвзу бахымындан тәһлил едилр. Јени мөвзунун там мәнимсәнилдијинә әмин олдугдан сонра, мӯәллим чалышма ишләтмәјә башлајыр.

— Китаблары ачын. 60-чы чалышманы охујар. Ким охујар? (Бир ушаг охујар).

Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрдән һансылар ејникөклүдүр? Онларын мә'наларыны изаһ един, һансы суаллара чаваб олдугларыны сөјләјин.

1. Балыг суда јашајыр. Балыгчы суја тор атды. Бу ики чүмләдә гара һәрфлә јазылмыш ејни көклү сөзләр балыг вә балыгчыдыр.

Балыг нә, балыгчы ким суалына чаваб олур. Балыг сөзү һејван, балыгчы сөзү инсан билдирир.

2. Тәјјарәчи тәјјарәни инамла идарә едир. Бу чүмләдә гара һәрфлә јазылмыш ејникөклү сөзләр тәјјарәчи вә тәјјарә сөзләридир.

Тәјјарәчи сөзү нисан билдирир, ким суалына чаваб олур. Тәјјарә сөзү әшја билдирир, нә суалына чаваб олур.

3. Мән дәнизи чох севирәм. Бөјү-
јәндә дәнизчи олачағам. Бу ики
чүмләдә гара һәрфлә јазылмыш еј-
ни көклү сөзләр дәниз вә дәнизчи-
дир. Дәниз сөзү әшја билдирир,
нә суалына чаваб олур, дәнизчи
сөзү нисан билдирир, ким суалына
чаваб олур.

4. Үзүм чох фәјдалы мејвәдир.
Гардашым совхозда үзүмчү ишлә-
јир. Бурада ејникөклү сөзләр үзүм
вә үзүмчүдүр. Үзүм сөзү нә суалы-
на, үзүмчү сөзү ким суалына чаваб
олур. Үзүм сөзү әшја, үзүмчү сөзү
нисан билдирир.

— Инди дәфтерләринизни ачын.
62-чи чалышманы јазаг. Ким ча-
лышманы охујар? Охујун. Гара
һәрфләрдә верилмиш сөзләри дәф-
теринизә јазын. Онларын үмуми
һиссәләринин алтындан хәтт чә-
кин. Нансы сөзләр гара һәрфлә ја-
зылыб?

— Гара һәрфлә јазылан сөзләр
буилардыр: бағ, бағбан, бағлыг-
дыр, бағча.

— Бу сөзләрин үмуми һиссәси
һансылардыр?

— бағ, бағбан, бағлыгдыр, бағча
сөзләринин һамысында үмуми һиссә
бағ сөзүдүр.

Ушағлар јазырлар, мұәллим дә
чәркәләрарасы кәзиб, онларын јаз-
дығларын нәзарәт едир, ев тап-
шырығларын кимин јазыб, јазма-
дығыны нәзәрдән кечирир. Сонра
дәфтерләри дәјишиб, ев тапшырығ
верир.

— Евдә сөздүзәлдичи (чы, чи,
чу, чү) шәкилчиләрини әјрәнин, ча-
лышма 61-и јазын. Ким охујар?
(Шакирд охујур) Нә етмәлисиниз?

— Сөз көкләринә чы, чи, чу, чү
шәкилчиләри артырыб јазмалығ.
Мұәллим дәрсин јекуилашдырыр.

Зәрифә ӘЛИЈЕВА,

Азәрбајҗан ЕТПЕН-нин елми
ишчиси, педагожи елмәр на-
мизәди.

ТӘБИӘТШҮНАСЛЫҒ

(III синиф)

Мөвзу: «Мешә ағачлары».

Мәгсәд: 1) Шакирдләрә мешә
ағачлары һағгында аңлајыш вер-
мәк вә онлардан бир нечәси илә та-
ныш етмәк. 2) Шакирдләрин нитги-
ни инкишаф етдирмәк; 3) Ша-
кирдләрдә тәбиәтә мәнәббәт вә
гајғы тәрбијә етмәк.

Тәһһизат: палыд, чөкә, фыстыг,
гарағач вә говағын будағлары; он-
ларын јарпағлары, мејвәси, көвдә-
синин габығы, көкү.

Дәрсин кедиши: Мұәллим мешә
һағгында кириш мүсәһибәси илә
шакирдләрин фикрини ојадыр, он-
ларда дәрсә марағ јарәдыр:

— Дүниән биз мешәдә олдуг. Ким
мешә һағгында данышар?

(Бир шакирд мешәнин үмуми кө-
рүнүшү, брада көрдүју биткиләр вә
чанлылар һағгында гысача да-
нышыр).

— Екскурсија заманы һансы
ағачлары көрдүнүз?

— Биз екскурсијада палыд, чөкә,
говағ, гарағач вә фысдыг ағачла-
рын көрдүк.

Екскурсијадан кәтирилмиш мате-
риалы нөвбәтчиләр парталарын
вә мұәллимни столунун үстүнә
гојурлар. Намынын гәбагында бу-
дағ, јарпағ, мејвә, габыг, көк вә с.
олур.

— Парталарынын үстүндә
мұхтәлиф ағач будағлары вар. Па-
лыдын будағыны галдырын. (Уша-
лар галдырырлар).

— Фысдыг будағыны галдырын.
(Ушағлар галдырырлар).

Мұәллим чөкәнин, сонра гараға-
чын вә с. будағыны бир-бир гал-
дырыб сорушур:

— Бу һансы ағачын будагыдыр?
(Ушаглар чаваб верирләр).

Әкәр ушаглар дүзкүн чаваб вера билмәсәләр мұәллим өзү дејир вә ағач будагларынын танымасы үзрә мұхтәлиф чүр мәшг апарыр. Мәсәлән, мұәллим јазы тахтасында адларыны сыра илә јазыр вә шакирдләрден тәләб едир ки, будаглары һәмин сыра илә дүзсүнләр. Шакирдләр дүзүрләр. Мұәллим парталарын арасы илә кәзәрәк јохлајыр. Јахуд, мұәллимин дәвәти илә бир шакирд столун үстүндәки будаглардан бирини галдырыб јолдашларына кәстәрир вә онун адыны дејир. Һамы өз габагындакы будагларын арасындан ону тапыб галдырыр.

— Ағачларын будагларыны бир-бириндән нечә фәргләндирмәк олар?

— Јарпагларын дүзүлүшүнә көрә,

Мұәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр мұхтәлиф ағачларын будагларында јарпагларын јерләшмәси вәзијјәтини (симметрик, топа шәклиндә, системсиз) нәзәрдән кечирирләр.

— Будаглары даһа нечә танымаг олар?

— Јарпагларын формасына, прилијинә көрә.

— Һансы ағачларын јарпаглары иридир?

— Палыдын, ағчагајынын, чөкәнин вә с.

— Бәс һансы ағачын јарпаглары хырдадыр?

— Гарағачын, сөјүдүн, гајынын, говагын вә с.

— Палыдын јарпағы нечә олур?

Шакирдләр мұшаһидә апарыр, сонра чаваб верирләр:

— Палыдын јарпағы ири, түнд, јашыл, кәнарлары сејрәк, дилим-дилим олур. О, бир гәдәр әлчәјә бәнзәјир.

— Чинар јарпағы нечәдир?

— Чинар јарпағы газ ајагына бәнзәјир.

— Бәс гарағачын јарпағы нечәдир?

— Гарағачын јарпагынын кәнарлары сых диш-дишдир, мишара бәнзәјир.

— Даһа һансы ағач јарпагларынын кәнарлары елә диш-дишдир?
(Шакирдләр чаваб верирләр).

Шакирд һәр бир јарпағын бу вә ја дикәр үзүнә бахыр.

Бәзи јарпагларын (мәсәлән, говаг, ағчагајын вә с.) үзүнүн ағ түклү олмасына фикир верирләр. Онлар көрүрләр ки, чөкә јарпағы ачыг, гарағач вә палыд јарпағы түнд јашылдыр. Сөјүд јарпағы исә ачыг јашылдыр, бир гәдәр сарыја чалыр.

Мұәллим кечән ил пајызын сонларында һазырладығы коллексијаны дивардан асыб рәнкинә көрә јарпаглары танымагы тәләб едир. Шакирдләр әлван халчаја бәнзәр коллексијаны нәзәрдән кечирир, гајынын гырмызы, ағчагајынын сары, фысдығын нарынчы, палыдын исә һәлә дә јашыллығыны сахлајан јарпагларына бахырлар.

Сонра мұәллим көвдә, көк вә мејвә үзрә дә белә иш апарыр.

— Палыдын көвдәси нечәдир?
(Кәлә-көтүр).

— Даһа һансы ағачын көвдәси буна охшајыр? (Гарағачын, гозун, тутун).

— Бәс һансы ағачларын көвдәси сығаллыдыр? (Говагын, ағчагајынын, сөјүдүн).

Ушаглар һәр бир ағачын будагыны сындырыр вә башгасы илә мұгајисә едирләр. Онлар палыд будагынын нечә мөһкәм, говаг будагынын көврәк, сөјүд будагынын еластики олдуғуну көрүрләр.

Мұәллимин тәләби илә шакирдләр палыдын көкүнү көтүрүб она диггәтлә бахыр, гырмаға чалышыр, говагын, сөјүдүн көкү илә мұгајисә едирләр.

Мұәллим мешә ағачларындан һансыларынын мејвәси олдуғуну хәбәр алыр. Шакирдләр бир даһа будаглары нәзәрдән кечирирләр. Онлар сөјүдүн, гарағачын мејвәсинин олмадығыны, палыдын, чөкәнин, фысдығын исә мејвәси олдуғуну көрүр вә белә нәтичәјә кәлирләр: ағачлары мејвәсинә көрә дә танымаг мүмкүндүр. Онлар һәр бир мејвәнин хариҗи көрүнүшүнә

башыр, ону эфир, ичиндэн чыхан лә-
шын иләр, һатта дадына да ба-
шлар. Онлар өрәнирләр ки, чөкә-
нин мејвәсиндән (һәмчинин чичә-
риндән) дәрман кими истифадә ет-
мәк олар. Фысдығын күнәбахан
тохумуну хатырладан мејвәсини
говуруб јемәк мүмкүндүр. Палы-
дын мејвәси исә гоза адланыр. Ону
ағы вә габан јејир.

Шакирдләр чох марагланырлар.

Артыг ағачын әһәмијјәти үзә-
риндә дајанмаг вахтыдыр. Мешә-
нин әһәмијјәти һаггында мүәллимни
суалына шакирдләр чох садә чаваб
верирләр:

— Ағачдан тир, тахта һазырла-
ныр. Евин дөшәмәси, гапысы вә
пәнчәрәси тахтадан гәјрылыр. Тах-
тадан фабрикдә мебел гәјрылыр.
Стол, стул, чәлләк, шкаф вә башга
шејләр тахтадан һазырланыр.

Мүәллим алава едир:

— Ушаглар, әјләшдијимиз парта,
үзәриндә јазы јаздығымыз тахта,
карандаш, дәфтер, охуругунуз ки-
таблар, рәссамларын ишләтдикләри
бојалар, кејдијиниз бә'зи парча-
лар, һатта, бә'зи јағлар да ағачдан
һазырланыр.

Мүәллим бә'зи ағачлар һаггында
гыса мә'лумат верир. О, ушаглары
баша салыр ки, палыд чох мөһкәм
ағачдыр. О, 2500 илә гәдәр јаша-
јыр. Ондан ев тикәркән дөшәмәнин
алтына гојмаг, евин сүтунлары,
паркет дөшәмә вә мебел һазырла-
маг үчүн истифадә едилир. О, суда
чүрүмүр, әксинә, даһа да мөһкәм-
ләнир. Палыдын көкүндән дәрман
һазырланыр.

Чөкә 1100 иләдәк јашаја билир.
Чөкәнин хырда мејвәси олур. Бу
мејвәни пәјызын соңларында, гыш-
да јығмаг олар. Ондан чох көзәл
јағ һазырланыр. Чөкәнин чичәји
ширин ширә илә долудур. Бу ши-
рәјә нектар дејилир. Ону бал арысы
сорур вә чох әтирли бал һазырла-
јыр. Чөкәнин чичәјиндән сојугдәјмә
вә башга хәстәликләрин мүәличә-
си үчүн истифадә едилир. Чөкәнин

одунчагы чох јүпкүл, асан јонулан
вә кеч чүрүјәндир. Она көрә дә
чөкә мебел, пәнчәрә чәрчивәси, га-
пы вә с. үчүн даһа әлверишлидир.

Шам 1600, күкнар исә 570 ил ја-
шајыр. Онлар ијнәјарпаглы ағач-
лардыр. Күкнарын ијнәләри тәд-
ричлә 3—4 илә төкүлүр. Оун иј-
нәләриндән дәрман һазырланыр.
Күкнардан тикинти материалы, ја-
начаг кими истифадә олунур. Күк-
нардан мебел, телефон дирәкләри,
чүрбәчүр ипәк жемпирләр, берет,
пәнчәрә пәрдәси, кағыз вә с. һазыр-
лајырлар.

Беләликлә, мүәллим шакирдләр-
дә ағачлары горумага, ағач әкмәјә
вә онлара гуллуғ етмәјә һәвәс оја-
дыр.

Соңра дәрс боју јазы тахтасына
јазылмыш сөзләри (палыд, чөкә,
фысдыг, гарағач, говаг, сөјүд, ағ-
чагајын, гајын, гоза, габан, шалман,
телефон дирәји, чәлләк, одунчаг,
нектар, паркет, ијнәјарпагы, енли-
јарпаглы вә с.) лүғәт дәфтерләрин-
дә јазырлар.

Тәбиәтшүнаслыг дәрсләринин
мүвәффејјәти, ефектлилији мү-
әллимни һазырлығындан, билијин-
дән, оун тәбиәтә марағындан вә
мәһәббәтиндән, фәни мүәллимләри
илә мәсләһәтләшмәсиндән, фәнләр-
арасы әлағәни јарада билмәсиндән,
тәбиәт объектләриндән вә материал-
лардан нечә истифадә етмәсиндән
асылыдыр. Һәм дә мүәллим јадда
сахламалыдыр ки, тәбиәт һаггында
биликләри садәчә әзбәрләмәк
јолу илә дејил, тәбиәти фәал өј-
рәнмәк, јә'ни мүшәһидә апармағы
бачармаг, өјрәнилән әшја вә һәди-
сәләрини мүһүм әләмәтләрини сечә
билмәк, онлардагы охшар вә фәрг-
ли чәһәтләри тапмаг, үмумиләш-
дирмәк вә нәтичә чыхармаг јолу илә
даһа јахшы өјрәнмәк мүмкүндүр.

Мәһәббәт ЧАББАРОВА,

**Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин баш
елми ишчиси, педагожи елмләр
намизәди.**

РИЈАЗИЈАТ

Верилмиш һиссәсинә көрә әдәдин тапылмасы (II синиф).

Мәгсәд: 1) Верилмиш һиссәсинә көрә әдәдин тапылмасына аид мәсәлә һәллини өйрәтмәк.

2) Әмәлләрин өйрәнилмиш хәссәләрини мөһкәмләндирмәк, дәјишәнин верилмиш әдәди гијмәтләриндә бирдәјишәнли ифадәнин әдәди гијмәтини тапмағы өйрәтмәк.

3) Һиссәләр, онларын алынмасы вә мүгајисәси, һәмчинин әдәдин һиссәсини тапмағ үзрә билик вә бачарығлары инкишаф етдирмәк.

4) Ушағларда мүстәгиллији, тәлимдә чәтинликләри арадан галдырмағ бачарығыны инкишаф етдирмәк.

Вәсаит: 1) Картондан вә қағыздан кәсилмиш һәндәси фигурлар дәсти.

2) Мүхтәлиф өлчүдә қағыз золағлары.

3) Техники вәситәләр (кодоскоп, јахуд епидиаскоп).

4) 25 см-лик хәткеш.

Метод: Мүсаһибә, изаһ, мүгајисә, иллүстрасија вә демонстрасија.

Дәрсин кедиши:

I. Ев тапшырығынын јохланмасы:

а) Евә верилмиш 834 нөмрәли мәсәләнин вә 837 нөмрәли мисалын II—III сүтунуну јохланмасы.

б) Шакирдләрдән 5—7 нәфәринин ишини јазылы вә шифаһи јохламағ вә гијмәтләндирмәк.

Шифаһи һесаблама: (Мүәллим әдәдин һиссәсини тапмаға аид ашағыдакы шәкилдә сорғу апарыр:

а) 1 см узунлугда парчанын $\frac{1}{4}$ һиссәси нә гәдәрдир?

б) 6 даирәнин $\frac{1}{3}$ -и нә гәдәрдир?

в) Синифдә 30 шакирд вардыр. Буналарын $\frac{1}{3}$ -и оғландыр. Синифдә нечә оғлан вә нечә гыз вар?

г) 30, 60, 80 әдәдләринин $\frac{1}{2}$ һиссәси нә гәдәрдир?

Ушағлар, биз әдәдин һиссәсини тапмағы өйрәндик. Инди исә кәлип һиссәсинә көрә әдәдин өзүнүн тапылмасы гајдасыны өйрәнәк.

II. Јени материал үзәриндә иш.

Ушағлар, бу дәрсдә сизи јени бир мәсәлә илә таныш едәчәјик. Бу да верилән һиссәјә көрә әдәдин тапылмасыдыр. Мәсәлә: Мәним дәфтәримин $\frac{1}{4}$ һиссәси 12-дир. Чәми нә гәдәр дәфтәрим вар?

Бу мәсәләдә һиссәси верилән әдәдин өзүнү тапмағ тәләб олуноур. Бурада мәним дәфтәримин һиссәси верилмишдир (бу да 12 дәфтәрдир). Демәли, бу дәрдә бирә көрә дәфтәрләрин һамысыны тапмағ лазымдыр.

Бу чүр мәсәләләри һәлл етмәздән әввәл бир тәкликдә (ваһиддә) нечә һиссә (пәј) олдуғуну изаһ етмәк лазымдыр. Мәсәлә, бир тәкликдә нечә $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ һиссә вар?

Практик оларағ ушағларын өзләрини қағыз золағлары үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлә, золағын $\frac{1}{2}$ һиссәсини көстәрин: золағын јарысыны өлчүн; золағын узунлугуну тапын (бир нечә шакирддән сорушмағ). Пәрванә, сәнин золағынын узунлугу нә гәдәрдир? (8 см-дир). Бәс сәнин золағынын узунлугу нә гәдәрдир? (4 см-дир) вә с.

Бу чүр суал-чаваб апарылдыгдан сонра әввәлчәдән сөјләдијимиз мәсәләнин һәллинә башламағ олар. Мәсәләнин мәтни вә гыса шәрти кодоскопун көмәји илә экрана верилир. Мәсәләдә нәјин мәлүм олдуғу вә нәји тапмағ тәләб олундуғу тәкрар едилдикдән сонра ашағыдакы шәкилдә суаллар вермәк олар: Бүтүн дәфтәрләрин ичәрисиндә нечә дәнә $\frac{1}{4}$ вар? (4 дәнә $\frac{1}{4}$ вар). Бүтүн дәфтәрләрин $\frac{1}{4}$ -и нечәдир? (12 дәфтәрдир). Бүтүн дәфтәрләр нечә һиссәдән ибарәтдир? (4 һиссәдән ибарәтдир). Демәли, дәфтәрләрин $\frac{1}{4}$ һиссәси 12-дир.

Онда бүтүн дәфтәрләрнн сәјынн тапмаг олар. Бунун үчүн 12-нн 4-ә зурмаг лазымдыр. $12 \cdot 4 = 48$ (дәф-тәр). Чаваб: 48 дәф-тәр.

Инди исә кәлин бирликдә дәр-ликдә верилән 838 вә 839 нөмрәли мәсәләни һәлл едәк. Бунун үчүн муәллим әввәлчәдән мәсәләнин мәт-нинн вә она ујгун шәрти экрана әерир. Шакирд исә һәм мәсәләнин мәтнинн вә һәм дә гыса шәрти сә-листлији илә охујур. Бундан сон-ра мәсәләнин мәзмуну тәһлил еди-лир вә компонентләр арасында олан мәсәләнин мәзмуну тәһлил едилир. Нәјин верилдији вә нәјин тапылма-сы тәләб олуңдуғу муәјјәнләшди-рилдикдән сонра мәсәләнин һәлли-нә башланыр (мәсәләнин һәлли шакирдләр тәрәфиндән јеринә јети-рилир).

а) Дәрслик үзәриндә муәтәгил иш.

840 вә 841 нөмрәли чалышмалар муәтәгил олараг шакирдләр тәрә-финдән јеринә јетирилир (Лазым кәләрсә, муәллим көмәк көстәрә би-ләр).

Ушаглар, инди исә кәлин икинчи мәсәләни (Мәсәлә 843) һәлл едәк. Мәсәләнин мәзмуну тәһлил едилик-дән сонра суаллара мурачнәт еди-лир. Мағазая нечә гуту конфет кә-тирдиләр? (6 гуту). Нәр гуту нечә килограм конфет тутур? (9 кг). Не-чә гуту печеније кәтирдиләр? (5 гуту). Нәр гуту нечә килограм пе-ченије тутур? (8 кг). Чәми нечә килограм ширнијјат кәтирилдијинн нечә тапмаг олар? Бунун үчүн һәм конфетин һәм дә печенијенин кило-грамларла чәкисини билмәлијик.

I үсул

1) $9 \cdot 6 = 54$ (кг)

2) $8 \cdot 5 = 40$ (кг)

3) $54 + 40 = 94$ кг

Чаваб: 94 кг.

II үсул

1) $9 \cdot 6 + 8 \cdot 5 = 94$ (кг)

III. Кечилмиш материал үзәриндә иш.

1) Әдәдин һиссәсинн вә верилән һиссәсинә көрә әдәдин өзүнүн та-пылмасы гајдаларыннн муғажисәли шәкилдә изаһы.

2) Верилән һиссәсинә көрә әдәдин өзүнүн тапылмасына анд чалышма-лар үзәриндә иш.

а) Шакирдләрнн $\frac{1}{4}$ һиссәси 9-дур. Чәми нечә шакирд вардыр?

б) Дүз хәтт парчасыннн $\frac{1}{2}$ һиссәси 4-дм-дир. Бүтүн парчаннн узунлуғу нә гәдәрдир?

в) Гәнди $\frac{1}{4}$ кг-нын гијмәти 25 гәп.-дир. Бир килограм гәнди чәкиси нә гәдәрдир?

3) 844 нөмрәли мисалын һамысы-ны вә 845 нөмрәли мисалын бирин-чи сүтунуна изаһат верилмәклә ушаглар тәрәфиндән муәтәгил һәл-ли.

IV. Евә тапшырыг:

842 нөмрәли мәсәлә вә 845 нөм-рәли мисалын 2-чи вә 3-чү сүтунла-рыннн һәлли.

Вахт һесабламаға анд мәсәләләр һәлли (III синиф)

Мәгсәд: 1) Шакирдләрнн вахт һе-сабламаға анд үч нөв гаршылығлы —тәрәс мәсәләнин һәлли гајдасы илә таныш етмәк.

2) Мәсәлә һәлл етмә бачарығы-ны вә адлы әдәдләрлә јазылы һе-саблама вәрдишләрннн тәкмилләш-дирмәјә даир ишнн давам етдир-мәк.

3) Вахт (заман) өлчүләринә анд адлы әдәдләрнн хырдаланмасы вә чеврилмәси; топланмасы вә чыхыл-масы; һәмчиннн вахт өлчүләрнн чәд-вәли үзрә билик вә бачарығлары мөһкәмләндирмәк; еләчә дә өзүнә нәзарәт вәрдишиннн формалашдыр-маг.

Вәсант: 1) Вахт өлчүләрнн чәдвә-ли. 2) Саат сферблатынын модели.

3) Чарн ил үчүн тәғвим — чәдвәл.

4) Кодоскоп вә эпидиаскоп.

Метод: Мусәһибә, изаһ, муғажисә, иллустрасија вә демонстрасија

проблемли шәрһ вә гисмән ахтары-
чылыг.

Дәрсин кедиши:

I. Ев тапшырыгынын јохланмасы:

а) Евә верилмиш 946 нөмрәли мәсәләнин фронтал јохланмасы.

б) Шакирдләрдән 5—6 нәфәр-
нин ишинин јазылы вә шифаһи јох-
ланмасы вә гијмәтләндирилмәси
(Шакирдин фамилијасы күндәлијә
јазылып)

1) Шифаһи һесаблама.

Мүәллим кечмиш дәрсә анд аша-
ғыдакы шәкилдә сорғу апарыр:

а) 1 эср нечә илә бәрабәрдир?

б) 1 ил нечә аја бәрабәрдир?

в) Гыса вә узун илдә нечә күн
вар?

г) 1 суткада нечә саат вар?

ғ) 1 саатда нечә дәгигә вар?

д) 1 дәгигәдә нечә сәнијә вар?

е) Адлы әдәдләрин хырдаланма-
сы вә чеврилмәси нә демәкдир?

II. Јени материал үзәриндә иш.

Ушаглар, биз бу дәрсдә вахт һе-
сабламаға анд мәсәләләрин һәлли
гајдасыны өјрәнәчәјик. Вахт һесаб-
ламаға анд мәсәләләрә үч кәмијјәт
дахилдир: а) һадисәнин мүддәти,
б) һадисәнин башланғычы, 3) һа-
дисәнин сону. Бу кәмијјәтләрдән
бири мәһһул, галан икиси исә мә-
лум олдуғуна көрә вахт һесабла-
маға анд мәсәләләри үч нөвә ајыра
биләрик.

1) һадисәнин башланғычы вә
даваметмә мүддәти мә'лум олдуғда
онун сонуну мүәјјән етмәјә анд мә-
сәләләр.

2) һадисәнин сону вә давам етмә
мүддәти мә'лум олдуғда башлан-
ғычыны мүәјјән етмәјә анд мәсәлә-
ләр.

3) һадисәнин башланғычы вә со-
ну мә'лум олдуғда давам етмә мүд-
дәтинин мүәјјән етмәјә анд мәсәлә-
ләр.

Ушглар вахт мәсәләләри саат,
күн, ај, ил вә эср әрзиндә олан һа-
дисәләри кәстәрик.

Инди исә кәлин бу нөвләрин һәр
биринә анд мәсәләнин һәлли гајда-
сыны кәстәрәк.

1) Дәрсликдәки 947 нөмрәли мә-
сәләнин һәллине диггәт јетирәк,
Мәсәләнин мәтин вә гыса шәрһи
экрана верилир. Сонра исә мәсәлә-
нин мәзмуну тәһлил-тәркиб едилир.
Даһа сонра исә һәллине башланыр.
Мәсәләнин тәһлилиндән ајдын ол-
ду ки, мәктәбдә мәшғәләләр саат
9-да башланыр вә давам етмә мүд-
дәти 4 саатдыр. Демәли, верилән
ики компонентә көрә (һадисәнин
башланғычы вә давам етмә мүд-
дәти) үчүнчү мәһһул компонент
(һадисәнин сону) тапылып. Бу мә-
сәлә топлама әмәли илә һәлл еди-
лир:

$$9+4=13 \text{ (саат)}$$

Чаваб: Мәшғәлә саат 13-дә гур-
тарыр.

2) Икинчи мәсәләнин тәһлилин-
дән мүәјјән едилди ки, мәшғәләнин
гуртармасы (сону) вә давам етмә
мүддәти мә'лумдур. Мәшғәләнин нә
вахт башландығыны тапмағ исә
тәләб олуноур. Бу мәсәләнин һәллин-
дә исә чыхма әмәли јеринә јетири-
лир.

$$13-4=9 \text{ (саат)}$$

Чаваб: Мәшғәләләр саат 9-да
башланыр.

3) Инди исә һәлл етдијимиз мә-
сәләләрин чавабларыны кәстәрән
әдәдләрдән истифадә едәрәк онлар-
ла тәрс олан мәсәләни тәртиб едиб
сонра исә һәлл едәк.

Мәсәлә. Мәктәбдә мәшғәләләр
саат 9-да башланыр вә 13-дә гурта-
рыр. Мәшғәләләр нечә саат давам
едир?

Бу мәсәләдә мәшғәләнин башлан-
дығы вә гуртардығы мә'лумдур.
Мәшғәләләрин нечә саат давам ет-
дији исә сорушулур. Тәһлил зама-
ны мә'лум олду ки, бу мәсәлә дә
чыхма әмәли илә һәлл едилир.

$$13-9=4 \text{ (саат)}$$

Чаваб: Мәшғәләләр 4 саат давам
едир.

Бу чүр үч мәсәлә һәлл едилдик-
дән сонра вериләнләрә тәләб олу-
нанлар арасындакы асылылыглар

мүгажисәли шәкилдә нзаһ едилмәли-
дир. Мүгажисә нәтичәсиндә ајдын
ајур ки, бу мәсәләләрини һәр бири
шәкиринини тәрәс мәсәләсидир.

а) Мүстәгил иш.

948 нөмрәли мәсәләнин һәлли ме-
тодикасы әввәл һәлл етдијимиз
мәсәләләрини һәлли методикасына
әтшар олдуғундан буларын һәлли
шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил
јеринә јетирилр.

Инди исә 949 нөмрәли мәсәләнин
һәллине нәзәр салаг.

Мәсәлә. Мәктәбдә дәрсләр саат
— дәг-дә башланыр. Мән евдән
мәктәбә гәдәр јола ... дәг. сәрф
едирәм. Дәрсин башланмасына ...
дәг. галмыш мәктәбдә олмаг үчүн
евдән нә вахт чыхмалыјам?

Ушаглар, сиз бу мәсәләни һәлл
етмәк үчүн әввәлчә мәтнә (нөгталә-
рини јеринә) мәктәб вә өз һәјаты-
нызла бағлы олан әдәдләри дахил
етмәлисниз. Мәсәләни, дәрсләр саат
8-дә башланыр, евдән мәктәбә гә-
дәр јола 15 дәгигә сәрф едирәм, дәр-
син башланмасына 10 дәгигә гал-
мыш мәктәбдә олмаг үчүн 7.50 дәг-
дә евдән чыхмалыјам вә с. Бурада
вахты көстәрән әдәдләр шакирдлә-
рини фикринә көрә мүхтәлиф ола би-
ләр.

Беләликлә, бир шакирдин фикри-
нә көрә мәсәләни ашағыдакы кими
тамамламалыјыг.

Мәсәлә. Мәктәбдә дәрсләр саат
8-дә башланыр. Мән евдән мәктәбә
гәдәр јола 15 дәгигә сәрф едирәм.
Дәрсин башланмасына 10 дәгигә
галмыш мәктәбдә олмаг үчүн мән
евдән нә вахт чыхмалыјам?

Мәсәлә бу шәкилдә тамамлан-
дыгдан сонра мәсәләнин һәллине
башланыр.

III. Кечилмиш материал үзәриндә иш.

а) Шакирдләрин билик, бачарыг
вә вәрдишләрә нечә јијәләндиклә-
рини мүәјјәндәшдирмәк үчүн 950
нөмрәли мәсәләнин гыса шәртини
јазы тахтасында јазмагла һәлл ет-
мәк.

б) 951 нөмрәли мәсәлә мүәллимин
көмәјилә тәһлил едилдикдән сонра,
онун планы гурулур (һәлли исә ева
тапшырылыр).

в) Бир ил әрзиндә вахтын һе-
сабланмасына анд мәсәләнин һәл-
ли үзәриндә иш. «Пионер дүшәркә-
си ијунун 5-дә ачылмыш, 2 ај 10 күн
ишләмишдир. Дүшәркә нә вахт бағ-
ланмышдыр?»

г) Бир илдән артыг давам едән
вахтын һесапланмасына анд мәсә-
ләнин һәлли үзәриндә иш. «Бөјүк
рус шаири Александр Серкејечив
Пушкин 1799-чу илин 6 ијунунда
анадан олмуш, 1837-чи ил февралын
10-да өлмүшдүр. Пушкин нечә ил
јашамышдыр?»

г) Бир ај әрзиндә вахтын һеса-
ланмасына анд мәсәләнин һәлли
үзәриндә иш. «Бир пароход саат
8-дә лимандан чыхмыш вә тәјин
олунмуш јерә 5 күн 10 саатдан
сонра чатмышдыр. Бу пароход тә-
јин олунан јерә нә вахт кәлиб чат-
мышдыр?»

д) Вахт өлчүләри үзәриндә иш.

Бу чүр тәмринләр үзәриндә
ушаглары чалышдырмагла таза-
нылмыш билик вә бачарыглары да-
һа да мөһкәмләндирмәк.

IV. Ева тапшырыг: 951 нөмрәли
(планы гурулмуш) мәсәләнин вә
952 нөмрәли мисалын һәлли.

Зијад ОСМАНОВ,

педагожи елмләр намизәди.

«ТОПЛАНАНЛАРЫН ЈЕРДӘЈИШМӘ ХАССӘСИ»

(I синиф)

Дәрсин мәгсәди: 1) Топлананларын
јердәјишмә хассәсини өјрәтмәк вә
бууула һесабламалары асанлаш-
дырмағы шакирдләрә мәнимсәт-
мәк.

2. Шакирдләрин мүгајисә етмәк,
әгли нәтичә чыхармаг габилијјәтлә-
рини инкишаф етдирмәк.

Дәрсин тәһнизи: Карточкалар,
рәгәм кассасы, сај материаллары.

кәсмә рәгәмләр, јердәјишмәни көстәрән әјани вәсант, «Динмәмә» оју-пу үчүн вәсант вә с.

Дәрсин кедиши:

1. Кечмиш материал үзрә иш.

Јазы тахтасында ејни заманда бир нечә шакирдди мүстәгил ишләтмәклә галан шакирдләрлә шифаһи сорғу апарылып. Јазы тахтасына чағырылмыш 4 шакирдин һәрәсинә бир карточка верилир. Онлар ашағыдакы чалышмалары јеринә јетириләр:

$$\begin{array}{l} 3+2*4 \quad 4+\square=7 \quad 4*4+1 \quad \square+2=8 \\ \square-3=1 \quad 5*6-2 \quad 3+\square=7 \quad 10-4*5 \end{array}$$

Галан шакирдләр кәсмә рәгәмләрлә сөјләдијим мисалларын чавабларын тапыб көстәриләр.

$$8-2 \quad 5+3 \quad 6+4 \quad 9-4 \quad 7-3$$

2. Топламада иштирак едән әдәдләрин тәкрары үзрә иш.

а) Бир мисал үзрә әдәдләрин адларыны тәкрар етдирмәк. Шакирдләрә дүзүм тахталарында $5+3$ мисалыны дүзүб чавабыны тапмағы вә мүәллимә көстөрмәји тапшырмаг.

— Бу мисал һансы әмәлә эвдир?

— Топлама әмәлиндәки әдәдләрин адларыны сөјләјин.

— Һәмин мисалда 1-чи топламаны көстәрин (5)

— Икинчи топламаны көстәрин (3)

— Чәми көстәрин (8)

б) Ријазин имла апармаг.

1-чи топланан 8, икинчи топланан 2-дир. Чәми тапыб көстәрин. ($8+2=10$) (10-у көстәриләр).

3. Јердәјишмә мәфһумунун өјрәдилмәси.

а) Әјани вәсантда солда гәләмләр вә карандашлар, сағда исә карандашлар вә гәләмләр чәкилмишдир. Шәкил үзрә шакирдләрә суал верилир:

— Сағда верилмиш шәкилләрлә солдакы шәкилләрин фәрги нәдир?

— Карандаш вә гәләмләрин јерләри дәјишдирилмишдир.

б) Мүхтәлиф материалларын јерини дәјишдирмәк.

Столун үстүнә гырмызы вә көј чөпләр, китаб вә дәфтерләр гојулур. Шакирд алинә көтүрүр вә галанлары тәкрар едир: гырмызы чөпләр, көј чөпләр. Јерләри дәјишилип.

Инди нечә дејә биләрик? (Көј чөпләр, гырмызы чөпләр). Китаб вә дәфтер үзәриндә дә белә иш апарылып.

в) Әдәдләр үзәриндә јердәјишмә.

— Ушаглар, мән сизә сөјләјәчәјим мисалда әдәдләрин јерини дәјишдирин вә дејин: $3+5$ ($5+3$), $4+2$ ($2+4$) вә с.

4. Јени материал үзрә иш.

а) Рәгәм кассасындан истифада етмәклә $3+1=4$ вә $1+3=4$ мисалларынын тутушдурулмасы.

1-чи мисалда топлананлар нечәдир? (3 вә 1)

2-чи мисалда топлананлар нечәдир (1 вә 3)

— Бу мисаллары тутушдурун. Онлар нәјинә көрә бир-биринә охшајыр? (Һәр икисиндә топлананлар ејнидир).

— Бәс нечә фәргләнир? (Топлананларын јери дәјишдирилмишдир).

— Алынмыш рәгәмләри мүгајисә един. Онлар һаггында нә дејә биләрик? (Чәмләр ејнидир вә ја барабәрдир).

б) Вариантларла мүстәгил иш.

$$\begin{array}{cc} 2+1 & 1+2 \\ 1+5 & 5+1 \end{array}$$

Мисаллар һәлл олундугдан сонра сағда вә солда әјләшәниләрин чаваблары бир-биринә көстөрмәләрини тәшкил едирәм.

в) Хәссәни шакирдләрә дедиртмәк вә үмүмиләшдирмәк.

г) Кәсмә рәгәмләрлә $2+3$ мисалынын чавабыны тапмаг шәртилә дүзмәк. Сонра топлананларын јерини дәјишдириб һәлл етдирмәклә дүздүрмәк.

5. Јердәјишмә хәссәсинин һесабламаны асанлашдырмасыны әјдәнләшдырмаг.

а) $4+1$ вә $1+4$ мисалларынын һәллиндән нәтичә чыхартдырмаг:

бөжүк эдэди үзэринэ кичик эдэди халмэк асандыр.

б) $4+2$ вэ $2+4$ шартинэ көрө жасалэ гурдурмаг вэ һалл етдирмэк-нэ нэтичэнин мөһкөмлэндирилмэси.

в) Нэтичэнин «динмачэ» ојууну-нэ тэтбиг едилмэси.

$1+3$ $2+4$
 $2+3$ $1+2$

6. Дәрслик үзрә иш.

Дәрслигин 53-чү сәһифәсиндәки шәкилләр нәзәрдән кечирилдикдән сонра 1 нөмрәли чалышманы јазы

тахтасында вэ дәфтәрдә јаздырмаг.

2 нөмрәли чалышма үзрә мүстә-гил иш.

$1+4=5$ $3+4=7$ $3+2=5$
 $4+\square=5$ $4+\square=7$ $2+\square=5$

7. Ева тапшырыг: Синиф үчүн чалышма №3. Гүввәтли шакирдлар үчүн јердәјишмәјә аид 6 мисал јазылмыш карточкалар.

Рәһилә ӘЛИЈЕВА.

Исмајыллы шәһәри, 3 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими.

ӘМӘК

I СИНИФ

Мәвзу: Планер моделинин һа-зырланмасы.

Мәгсәд: Шакирдларин техника һаггында билијини кенишләндир-мәк, онларин техники јарадычы-лыг габилитетини, билик, бачарыг вэ вәрдишларини никитшаф етдир-мәк.

Дәрсин тәһһизи: Галын кағыз, хәткеш, карандаш, резин, јапышган, гырмызы кағыз.

I. Кириш мүсаһибәси. Мүәллим техника һаггында сөһбат апарыр, тәјјарә вэ планерин фәргини, плане-рин учмасынын сәбәбини баша салыр. О гејд едир ки, күдәшин һә-рарәтиндән јерин үзү гыздыгда исти һава чәрәјаны һәмнишә јухары гал-хыр. Чәрәјан јухарыда хејли күчлү олур вэ планерин ганадларыны тутуб сахлајыр. Планер һава чәрә-јаны ичиндә һәрәкәтсиз галыр, онун ичиндән чыхдыгда исә сүзә-сүзә ашағы енмәјә башлајыр. Тәјјарәнин моторуну сөндүрдүкдә о да белә һә-рәкәт едир.

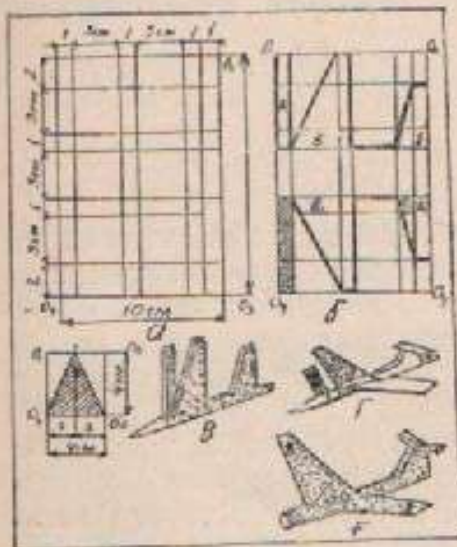
Планерин мотору олмур. Буна кө-рә дә тәјјарә ону једәјинә бағлајыб, јердән галдырыр вэ јухарыда бу-рахыр. Бә'зән планери узун резин канатла бурахырлар. Резин дар-тылдыгда планер габаға атылараг јухары галхыр.

Бизим еранын башланғычында конструкторлар планерә автомашын кими мотор гојмуш вэ үст тәрәфин-дән пәрләр әлава етмишләр. О, јер-дә сүр'әтлә һәрәкәт едәрәк пәрләрин фырланмасы нәтичәсиндә јухарыја галхырмыш. Тәјјарә ихтира олу-дугдан сонра планер мотор вэ пәр-дән азад олур, сәссиз учур. Планер учуз баша кәлир. Онунла илк учу-шу өјрәтмәк асандыр. Онун үчүн бөјүк аэродром таләб олунамур.

Планер модели әлин тәканы илә мүәјјән мәсафәја учур, сонра да сүзә-сүзә јерә енир. Кағыздан һазырлан-мыш моделин галхма гүввәси зәиф-дир. О чох да јүксәјә галхмадыгын-дан јухары галхан һава чәрәјанына тәсадүф етмир вэ буна көрә дә һа-вада гала билмир. Моделин ганад-ларыннын чох кичик олмасы да бу-на мане олур. Буна бахмајараг «Бачарыглы әлләр» дәрнәјиндә авиомоделчиләрин тахтадан һазыр-ладыглары планер јүксәјә галха билир вэ һава чәрәјанына тохунур.

II. Практик ишин тәһһили. Мү-әллим планерин ачылыш форма-сыннын чертјожуну јазы тахтасын-дан асыр. Кәсиләчәк, гатланачаг, јапышдырылачаг һиссәләри көстә-рир вэ һәр бири илә ишләмәк тај-дасыны баша салыр. Мүәллим көс-тәрир ки, верилмиш чертјожу ејни-лә галын кағыз үзәринә көчүрмәк

лазымдыр. Бунун үчүн 10-15 см өлчүдө каغыз эввэлчө енине вэ узунуна hissаларэ бөлэрэк (узунлугу 7, енини исэ 6) хэтлэр чэкилмэлидыр. Узуну һэр ики тэрэфдэн 20, 30, 10 мм өлчүлэрэк нишанланыр. Бу заман орта hissэдэ 30 мм алава јер галыр. Нишанланмыш hissэлэрдэн хэтлэр чэкилвр. Ени дэ һамин гаддада нишанланараг хэтлэнир. Өлчү 10, 10, 30, 10, 30, 10 мм олур (шэкил 1, а).

Шэкил 1.

Сонра көмөкчи хэтлэрдэн истифада етмөклэ планерин үмуми ачылышы чэкилвр. Планерин ачылышы дүз хэтлэрлэ олдуғундан мүәллим хэтлэрин чэкилчөји нөгтэлэри вэ истигамэтлэри көстөрмөклэ кифајэтлэнир. Нөһајэт, шакирдлэр планерин ачылышыны (шэкил 1, б) чэкирлэр.

III. Чертјожк эсасында үлкүнүн кэсилмэси үзрэ ишин тэшкили.

Мүәллим кэсилмэ хэтлэри илэ шакирдлэри таныш едир, истигамэтини вэ ардычылыгыны баша салыр. Көстөрмө эсасында планерин (ачылышы кэсип һазырланыр).

Чертјожун чэкилмэсини бүтүн ушагларын бачармајачагыны нэзэрэ алараг мүәллим нисбөтөн эәиф шакирдлэрэ эввэлчөдөн өзүнүн һазырладыгы үлкүнү верир. Бунун эсасында онлар ачылышын формасыны чэкиб кэсирлэр.

IV. Планерин гурашдырылмасы үзрэ ишин тэшкили. Бунун үчүн карандаш ачылышын орта hissэсинэ гојулур. Кағыз һэр ики тэрэфдэн јухарыја галдырылыб, бирлөшдији јердэн јапышдырылыр (шэкил 1, в).

Ганад вэ гујруг hissэлэри керије гатланыр вэ гатларын бирлөшдији јердэн јенидэн бир даја јапышдырылыр (шэкил 1, г). Габаг ганадларын үстүндөн үчбучаг шэкиндэ кэсилмиш кағыз јапышдырылыр. Габаг hissэдэ олан золаг доланараг үч hissэсини јапышдырылыр (шэкил 1, г).

Нөһајэт, карандаш чыхарылыр. Бунунла да планер модели һазыр олур. Мөшгөлөнин сонунда сынаг мөгсәди илэ бир нечэ планер учурдулур. Һэр бир планерин мүсбөт вэ мәнфи чөһөтлэри ашкара чыхарылараг тәһлил едилвр. Нөгсанлары доғуран сәбәблэр ајдыналашдырылыр.

II СИНИФ

Мөвзу: Көкүмөјва (јеркөкү, чугундур) тэрәвэз тохумларынын әкилмәси.

Мөгсәд: Көкүмөјва тэрәвэз тохумларынын әкилмәси илэ алағөдар агротехники гаддаларла шакирдлэри таныш етмөк, онлара лазыми практик вәрдишлэри ашыламаг. Шакирдләрдә әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијә етмөк.

Тәһһизат: Өлчү чубуғу, чив, ип, дырмыг, бел, исладылмыш тохумлар, хәрәк, ведрә.

Дәрсин кедиши: Мүәллим ушаглары тәдрис-төчрүбә сәһәсинә апарыр. Онлар әкин үчүн һазырланмыш ләкин әтрафына топлашырлар. Мүәллим бир нечэ күн бундан эввәл шакирдлэрини иштиракы илэ исладылмыш тохумлары онлара көстөрәрәк мүсәһибә апарыр:

— Биз нә үчүн ири тохумлары көтүрмүшүк? (Онлар јахшы чүмәрир).

— Тохумун чүчәрмәси үчүн нә лазымдыр? (Су, һава, истилик).

— Нэ үчүн тохумлары сујун ичәрисинә төкмәдик? (Хараб олар. Тохумлар да чанлыдырлар. Сујун ичәрисиндә тамам батсалар, һава олмаз, боғуларлар).

— Нэ үчүн сучәкән кағызы көтүрдүк? (Бошгабын ичәрисиндә сују јаваш-јаваш көтүрәрәк тохумлара верә билсин).

— Бошгабын үстүнә нэ үчүн шүшә гојдуг? (Она ишыг дүшсүн).

— Нэ үчүн исти јердә сахладыг? (Чүнки онун чүчәрмәси үчүн истилик лазымдыр).

— Ушағлар, сиз ики күн буиндан әввәл јеркөкүнүн, чуғундурун ири тохумларыны сечиб ислатмысыңыз. Бахын, олар чүчәрибләр.

Мүәллим саһәдә һәр манганын јерини көстәриб дејир:

— Һәр манга өз јериндә шырымлар ачмалы вә тохум сәпмәлидир.

Шырымлары дүз ачмаг үчүн нә етмәк лазымдыр? (Шырым јерини мүәјјән етмәк).

Шакирдләр бу саһәдә мүәјјән билјә малик олдугларындан мүәллим шырым ачмаг ишини онларын өзләринә көрдүрүр. Шакирдләр учларына чив бағланмыш ип көтүрүр, ипи тарым тутараг чивин бирини ләкин бир башында, о бирини нсә дикәр башында басдырыр. Шакирдләр техники чәһәтдән сәһвә јол вермишләрсә, мүәллим һәмин сәһви дүзәлтмәк үчүн онлара көмәк едир. Шырымлар ачылыб гуртардыгдан сонра мүәллим тохуму сәпмәк һаггында тәлимат верир.

— Сиз лобја, похуд тохумларыны әкмәји өјрәнмишсиниз. Инди јеркөкү, чуғундур тохуму әкәчәксиниз. Бу тохумлары шырымда нисбәтән сых сәпмәк лазымдыр. Тохумлар чүчәрдијиндән әкәндә фикир вермәк лазымдыр ки, онларын чүчәртиләри гырылмасын. Инди ишә башлајын. (Шакирдләр сәпини ишинә башлајырлар).

Иш гуртардыгдан сонра мүәллим тәлиматыны давам етдирир:

— Сәпини гуртардыгдан сонра нә етмәк лазымдыр? (Тохумларын үстүнү торпагла өртмәк).

— Бирбаша торпагла өртмәк олармы? (пејинлә өртүб, сонра үстүнә торпаг төксәк тохумлар даһа јахшы чүчәрәр).

Мүәллим әкин сыхлыгынын, тохумун чүчәрдиләрәк әкилмәсинин вә пејин вермәјин мәһсулдарлығә тәсирини јохламаг үчүн тәчрүбә гојмағы гәрәра алыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә чәркәләрдән биринә тохуму гуру, дикәринә сых әкмәји, үчүнчү чәркәјә нсә пејин төкмәји тапшырыр.

Ишин бу һиссәси мүәллимин вә бүтүн шакирдләрин иштиракы илә јеринә јетирилир. Һәмин чәркәләр тәчрүбәчилек ишинә аид дәфтердә гејд олуноур. Чәркәләрин башына етикет вурулараг гојулмуш тәчрүбәнин ады јазылыр.

Бундан сонра әввәлчәдән апарылмыш әмәк бөлкүсүнә әсасән иш давам етдирилир. Мүәллим ишин кедишинә нәзарәт едир, бурахылан сәһвләри дүзәлдир. Иш гуртардыгдан сонра һәр манганын иши ајрыча гијмәтләндирилир. Гијмәтләндирилмәдә ишин сәлигәлилийи, дүзкүн ичрасы вә јеринә јетирилмә мүддәти нәзәрә алыныр. Мүсбәт чәһәтләрлә јанашы, бурахылмыш нөгсанлар да гејд олуноур. Иш гуртардыгдан сонра мүәллимин көстәриши илә шакирдләр аләтләри тәмизләјир, сәлигә илә јеринә гојурлар.

III СИННФ

Мөвзу: «Гарға вә түлкү» тәмсилинә аид иллүстрасија һазырламаг.

Мәгсәд: 1. Тәмсилин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу вә образлы мәнимсәнилмәсинә наил олмаг.

2. Шакирдләрин јарадычы фәзәлијјәт көстәрмәләрини тәмин етмәк.

3. Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсини инкишаф етдирмәк.

Тәһизат: Палыд гозасы, табии ағач будағлары, пластилин, «Гарға вә түлкү» тәмсилинә аид иллүс-

тратив шәкил, картон (яхуд фанер парчасы).

Дарсин кедиши: Мүәллим тәмсилини мәзмунуну бир даһа шакирдләрин јадына салыр. Ушәгларла бирликдә бир даһа гарғанын, түлкүнүн характери тәһлил олунур. Бунунла әләгәдар мүсәһибә анарыр:

— Түлкү нечә һејвандыр? (Јаланчы вә һијләкәр)

— Гарғаны түлкү нечә алдада билир? (Тә'рифләјир, онун сәсинин чох мәләһәтли олдуғуну сөјләјир).

— Доғруданмы гарғанын сәси мәләһәтлидир? (Хејр).

— Шаир гарғанын һәрәкәтини нечә нисләјир? (Түлкүнүн дили илә она сарсаг дејир).

Бундан сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини «Гарға вә түлкү» тәмсилина аид иллүстратив шәклә чәлб едир. Гарғанын ағзында пендир ағачын будағына гонараг түлкүә һәсрәтлә бахан вәзијјәтдә олдуғуну, түлкүнүн исә гујругу үстүндә отурараг гарғаја нә исә дејән вәзијјәтдә олдуғуну шакирдләр диггәтлә мүсәһибә етмәлидирләр.

Нәһајәт, мүәллим ушагларла дејир ки, букүнкү дәрсдә һаггында сөһбәт кедән тәмсилә аид иллүстрасия һазырлајачаглар.

Бу мәгсәдлә о, ушаглары үч бәрәбәр гүввәли група ајырыр. Мүәллим һәр група бағлы әмәк бөлкүсү анарыр. Гүввәли група түлкү модели, орта сәвијјәли група гарға модели һазырламаг тапшырылыр. Зәиф група исә әввәлчәдән һазырланмыш ағач будағыны алтлыға бирләшдирмәк тапшырылыр. Ишин мәзмуну илә әләгәдар һәр група лазым олан материал, әләт вә башга ләвазимат верилир.

Мүәллим һәр группун көрәчәји ишин мәзмуну илә јанашы, онун һансы материалдан нечә јеринә јетирилмәси гәјдасыны да дәһиг баша салыр.

Түлкү модели һазырлајан шакирдләр палыд гозасындан онун бәдән һиссәсини, пластилиндән исә галан һиссәләрини һазырлајырлар.

Тәмсилини мәзмунуна ујғун олараг онун дуруш вәзијјәти гујругунун үстүндә отурараг башыны јухары галдырмыш шәклиндә олмалыдыр.

Иш процесиндә мүәллим ушагларла билдирир ки, түлкү моделини елә дүзәлтмәк лазымдыр ки, онун симасында јалтаглыг һиссә олунсун. Бунунла да биринчи група иши мүстәгил давам етдирмәк тапшырылыр. Јери кәлдикдә мүәллим онларын ишинә нәзарәт едир вә лазыми көстәриш верир.

Гарға модели һазырлајан шакирдләр ону кичик гозалардан вә пластилиндән дүзәлтмәли олурлар. Мүәллим билдирир ки, гарғанын бәдән һиссәсини кичик, узунсов гозалардан, башга һиссәләрини исә пластилиндән һазырламаг лазымдыр.

Мүәллим ишин техноложии чәһәтдән јеринә јетирмәк гәјдасыны вә ардычыллығыны көстәрәрәк ушагларын мүстәгил ишләмәләрини тәшкил едир, ишин кедишинә нәзарәт едир вә лазыми көстәришләр верир.

Үчүнчү группун ушаглары әввәлчәдән һазырланмыш ағач будагларыны алтлыға бирләшдирмәклә мәшғул олурлар. Ишин бу һиссәси нисбәтән асандыр. Мүәллим бу ишин гәјдасыны баша салараг билдирир ки, ағачын учуна пластилин сүртәрәк алтлығын үзәринә јанышдырмаг лазымдыр. Ишин бу һиссәсини ичра етдикдән сонра шакирдләр онун әтрафына да пластилин сүртүрләр ки, мөһкәм олсун.

Ишин тамамламыш ушагларла мүәллим әләвә тапшырыг верир ки, пластилиндән вә мүхтәлиф материаллардан истифадә едәрәк тәбии мәнзәрә дүзәлтсинләр.

Бүтүн ушаглар иши тамамладыгдан сонра бригада шәклиндә иллүстрасияны гурашдырмаг үзрә иш тәшкил олунур. Бригаданын һәр бириндә үч ушаг олур. Бунлардан бири түлкү моделини, диқәри гарға моделини, үчүнчүсү исә ағачы алтлыға бирләшдирир.

Ушгалаарын бирликдә иллүстрасияны бирләшдирәрәк мүстәгил

көстөрмөлөрү вә жаратычы фэали-
жә көстөрмөлөрү үчүн шәраит ја-
ратылар. Онлар мәсләһәтләшәрәк
иллюстрацияны мәзмунуну вә
яңуу јерләшдији аразидә истәдиклә-
рә форманы сечирләр.

Иш тамамландыгдан сонра мүәл-
лим онлары нәзәрден кечирир, һәр

бирини ајрылыгда тәһлил едир ән
јахшы иш нүмунәсини сәркидә нү-
мајиш етдирмәк үчүн ајырыр.

Әлиага ШУКУРОВ,

Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин шө'бә
мүдир, педагожи елмләр на-
мизәди.

ТӘСВИРИ ИНЧӘСӘНӘТ

«Кәпәнәјин натурадан рәсми» (I сиииф)

Мәгсәд: I. Карандаш вә акварел-
лә ишләмә техникасынын инкишаф
етдирилмәси.

2. Тәбиәтә, чанлыларә мәһәббәт
тәрбијәси.

Дәрсин тәһизин: Рәсм дәфтәрлә-
ри, карандаш, акварел, фырчалар,
кәпәнәк, мүхтәлиф кәпәнәк шәкил-
ләри, кағыздан кәсилмиш кәпәнәк.

Дәрсин кедишин: Кечмиш дәрслә
азагәдар сорғу, материалы кимин
ишчә мәнимсәдијинин мүәјјәнләш-
тирилмәси:

— Ким дејәр, кечән дәрсдә һансы
рәсми чәкмишик?

— Биз кечән дәрсимиздә «Јени ил
јолкасы» рәсминин чәкмишдик.

— Һәмин рәсmdә нәләри, һансы
һадисәләри тәсвир етмишдик?

— Һәмин рәсmdә јолка чәкмиш-
дик.

— Ким дејәр, даһа нә чәкмиш-
дик?

— Јолканын јанында ушагларын
шәклини чәкмишдик.

— Ушаглар нә едирдиләр?

— Ушаглар әл-әлә тутуб рәс
едирдиләр.

— Ушаглар, сиз һамыныз јени ил
шәһлијиндә иштирак етмисиниз. Је-
ни ил јолкасынын рәсминин дә чәк-
мисиниз. Инди ким кәлиб јени ил
шәһлијиндә көрдүкләрини даны-
шар вә ону рәсmdә чәкдикләри илә
мүгајисә едәр?

Бир шакирд јазы тахтасынын
гаршысына кәлиб данышар:

— Јени илдә адамлар севинир,
дејиб-күлүрләр. Бүтүн евләрдә јол-

ка бәзәнир. Онун үстүндә мүхтә-
лиф ојунчаглар, конфетләр асы-
лыр. Јолканын башына гырмызы
улдуз тахырлар. Евдә дадлы хәрәк-
ләр биширилир. Ушаглар әл-әлә ту-
туб јолканын атрафында рәс едир-
ләр. Јолканын будағында лампалар
јапыр.

— Мән чәкдијим шәкилдә гар
гызы вермәмишәм. Бә'зи ојунчагла-
ры чәкмәји дә унутмушам.

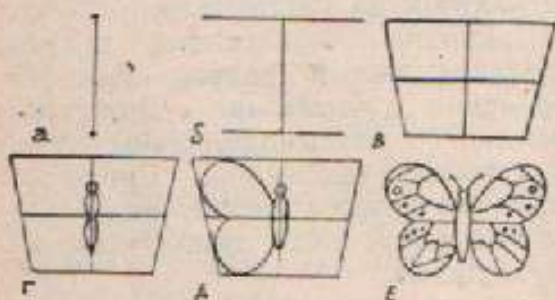
Шакирдин сөһбәтиндән сонра
ушагларә тәклиф едирәм ки, дәф-
тәрләрини ачсылар. Дягәтлә
рәсмләринә бахсылар. Нәји унут-
дугларыны тапсылар. Сииифдә
чанланма әмәлә кәлир: «Мән улдуз
чәкмәмишәм», «Мән лампа чәкмәји
унутмушам».

Бир һәфәри чағырыб јазы тахта-
сында «Јени ил јолкасы» мөвзусун-
да рәс чәкдирир, кечмиш дәрс
јекунлашдырыб, јени дәрсин иза-
һына башлајырам.

— Ушаглар, һавалар кетдикчә
истиләшир. Тәбиәт ојаныр. Бир аз-
дан һәр јан танынмаз олачагдыр.
Елә бил тәбиәт севинир. Тәбиәтти
бу севинчинә гышын сојуғуна дөз-
мәјән, кизләән һәшәрәтләр, башга
өлкәләрә кедән гушлар да чаваб
верир. Һәрә өз көзәллији илә тәби-
әти даһа да көзәлләшдирир. Ушаг-
лар, биз бу күн онлардан биринин
—кәпәнәјин шәклини чәкәчәјик.
(Мүхтәлиф кәпәнәк шәкилләри ја-
зы тахтасындан асылыр). Көрдүјү-
нүз кими, кәпәнәкләр һәм форма,
һәм дә рәнк етибары илә мүхтәлиф
олур. Сиз исә онлардан бирини чә-
кәчәксиниз. (Ушагларын шәкиллә-
рә дигәтлә бахдыларыны мүәјјән-

лэшдириб, онлары жазы тахтасындан көтүрүрөм). Натура кими көтүрүлмүш көпөнөйи шакирдлерин намысынын жахшы көрө билчөкөлөрү жерден асараг дейрөм:

— Бахын, көпөнөкдө диггәти чалб едөн мараглы чөһөт нөдир? Бу мараглы чөһөт онун ганадларынын сон дәрәчә бир-бирлеринә охшар олмасыдыр. Ганадлар гатландыгда нахышлар, халлар бир-биринин үстүнә дүшүр. (Караыздан кәсилмиш көпөнөйин ганадларыны гатлајараг бир-биринин үстүнә гојуб, ушаглар кәстәрирәм). Сиз дә чәкдијиниз рәсмдә бу мәсәләнни унутмајын. Көпөнөйин рәнкинә дә диггәт верин. Инди исә мән көпөнөйин шәклини мәрһәлэләрлә чәкирәм. Биринчи мәрһәләдә бир дүз хәтт, икинчи мәрһәләдә һәмин дүз хәттин ашагысындан гыса, јухарысындан нисбатән узун дүз хәтт чәкилир: (бах: шәкил I, а, б).

Шәкил I

Үчүнчү мәрһәләдә икинчи мәрһәләдәки хәтләр бирләшдирилир вә орта хәтт чәкилир (бах: шәкил I, в).

Сонракы мәрһәлэләрдә иш (шәкил I, г вә д-дәки кими) давам етдирилир.

Ахырынчы мәрһәләдә, көпөнөйин о бири ганады да чәкилир вә рәнкләмә иши апарылыр. (шәкил I, е).

Мәрһәлэләрлә чәкилиш гуртардыгдан сонра ушаглар мурачнәт едирәм:

— Ушаглар, көрүрсүнүзмү, илк бахышда асан көрүнмәсә дә, чәтнин һеч бир шеј јохдур. Инди ким көлиб жазы тахтасында биринчи вә икинчи мәрһәләни ардычыллыгга чәкәр?

Чәкдијим шәкилләри силдириб, биринчи вә икинчи мәрһәлә даһа асан олдуғундан бир шакирдә, о бири мәрһәләләрин һәр бирини исә бир шакирдә чәкдирдикдән сонра, бир-ики шакирдә шәкли бүтүн ардычыллыгы илә рәсм етдирирәм.

Тапшырығын ушагларын намысына ајдын олдуғуну мүәјјәнләшдирдикдән сонра сәрбәст шәкилдә дәфтердә чәкмәлеринә ичәзә верирәм. Ушаглар ишләјәркән парталарын арасы илә кәзир, чәтинлик чәкәләрә көмәк көстәрир, унутдуларын јада салыр, карандашлар ишләмәјә, рәнкләмәјә данр мәсләһәтләр верирәм.

Дәрсин сонунда бир нечә шакирдин рәсмини нүмајиш етдирир, јахшы вә пис чөһәтлерини гејд едирәм.

«Баһар чичәкләриндән вә күлләрдән ибарәт нахыш тәртиби».
(II синиф)

Мәгсәд: I. Чичәк вә күлләрдән ибарәт мүхтәлиф нахышлар тәртиби.

2. Аквареллә ишләмәк техникасынын инкишаф етдирилмәси.

3. Күл-чичәкләрин мүхтәлифлији һағгында мә'луматын дәринләшдирилмәси, онларә мәһәббәт тәрбијәси.

Тәһизат: Рәсм дәфтерләри, карандаш, фырча, акварел, мүхтәлиф нахыш нүмунәләри, һәмчинин күл вә чичәкләрдән ибарәт нахыш нүмунәләри.

Дәрсин кедиши: I) Кечмиш дәрс үзәриндә иш (I Мај мөвзусунда рәсм).

Бир нечә шакирдә жазы тахтасында рәсми чәкдирмәк. Дәфтерләрә бахмаг. Нөгсанларын үзә чыхармаг. Нөгсанлар үзәриндә иш. Ән јахшы рәсмләрин нүмајиш етдирилмәси. Маја һәср едилмиш ше'рләрин охунмасы.

2) Јени дәрс үзәриндә иш. Мөвзунун е'лан едилмәси. Нахышларын гурулушча мүхтәлиф олмасы. Һәндәси фигурлардан ибарәт нахышлар. Мүхтәлиф һејван вә һәшәрәт

сугурларындан ибарət нахышлар. Күз-чичəјин инсан һəјатыны көзəл-дирмəси, онлара гəјғы, күл вə чичəклəрдəн ибарət нахышлар. Күз вə чичəклəрдəн ибарət нахыш-ларын əзлəринин мұхтəлифлији күз-чичəјин нөвүндəн асылы ола-ды). Нахыш нұмунəлəринин нұма-ји етдирилмəси. Дүзбучағлынын чыкмасы. Чəкилмиш дүзбучағлы-нын ики бəрəбər жєрə, бөлүнмүш бир бир һиссəнин дə јенидəн ики бə-рəбər һиссəјə бөлүнмəси. Нахышын тəртиби ардычыллығын изаһ етмəси.

3) Шакирдлəрин јени мөвзу үз-гүндə ишлəмəлəri. Мүсаһибə. Ај-ры-ајры шакирдлəрин рəсмин мұх-тəлиф мəрһəлəлəрини лəвһдə чəк-мəлəri. Бир нечə шакирдин јенə дə тахтасында нахышы бүтүн ар-дычыллығы илə чəкмəлəri.

4) Шакирдлəрин дəфтəрлəриндə рəсм етмəлəri. Мүəллимин парта-ларын арасы илə көзəрəк ајры-ајры шакирдлərə фəрди көмəк көстəрмə-си, чəтинлик чəкəнлərə мəслəһəт бəрмəси.

5) Һазыр ишлəрин нəзəрдəн кə-чирилмəси, тəһлили. Нөгсəнларын жүөјөнлəшдирилмəси, дүзəлдилмə-си. Əн јакшы нахышлардан синиф-дə ғыса мүддəтти сəрки тəшкил ет-мəк. Бир нечə шакирдин гијмəтлəн-дирилмəси.

6) Евдə декоратив нахышлы эш-јалары мүшаһидə етмəји шакирд-лərə тапшырмаг.

«Пајызда тəбиəт» (III синиф)

Мəгсəd: «Пајызда тəбиəт» мөвзу-су үзрə рəсм чəкирмəк. Пајызда тəбиəт вə инсанларын əмəји илə да-һа əтрафлы таныш олмаг. Акварел-лə ишлəмəк техникасынын даһа да инкишаф етдирилмəси.

Тəһнизат: Тəбиəт пајыз фəслин-дə тəсвир едилмиш əсəрлəр (мəсə-

лəн: И. Левитан—«Гызыл пајыз», С. Бəһлулзадə «Губа мəнзəрəлəri», «Бағлар арасында», В. Поленов «Гызыл пајыз» вə с. мумкүн олан) рəсм дəфтəрлəri, карандаш, фыр-ча, акварел.

Дəрсин кедиши: 1) Кечмиш дəрс үзəриндə иш. (Паралел хəтлəр арасында карандаш вə аквареллə нахыш тəртиби). На-хышларын јохланылмасы. Јакшы вə пис чəһəтлəрин гəјд едилмə-си. Јазы тахтасында бир нечə ша-кирдин нахыш тəртиб етмəлəri. На-хыш мұхтəлифлијинин јадə салын-масы. Нахышларын мəишəтимиздə-ки эшјалары бəзəмəсинин бир даһа хатырланмасы. Милли нахышларла рəвнəглəндирилмиш халчаларымы-зын дүңјə мигјасында шəһрəти. Халчачы пешəси.

2) Јени дəрсин изаһы.

а) Пајыз һағгында шə'рлəрин динлəнилмəси.

б) Шакирдлəрин экскурсияда көрдүклəрини јадына салмаг (мө-шəнин гызылы дон кəјмəси, јетиш-миш мөјвəлəрин будағлардан сал-ланмасы, хəзəлин хəфиф хышылты-сы, инсанларын əмəји, бол мəһсул, адамларын севинчи).

3) Синфə кəтирилмиш əсəрлəр һағгында изаһат верəрəк нұмајиш етдирмəк.

4) Рəсметмə просесиндə нəјə да-һа чох фикир вермəјин зəрурилији-ни баша салмаг.

5) Шакирдлəрин иши.

6) Шакирдлərə фəрди көмəк.

7) Бир нечə ишин гијмəтлəнди-рилмəси.

8) Дəрсин јекунлашдырылмасы.

Оғтај АББАСОВ,

Азəрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

СИНИФДЭНХАРИЧ ОХУ

I синифдэ гираат вэрдишлэри нэлэ женичэ ашыландыгындан китаб илэ иш мұаллим тэрэфиндэн учадан оху шәклиндә апарылыр. Мұаллимни учадан охусу кичик јашлы ушагларын фәрди хусусијјәтләрини, мараг вә мејлләрини өјрәнмәкдә, гираәтә һәвәс ојатмагда, охунмуш материалын нечә гаврандыгыны мұәјјәнләшдирмәкдә онлара көмәк көстәрир.

А. С. Макаренко јазырды: «Китаб илэ танышлыг учадан гираат машғәләләриндән башланмалыдыр» (А. С. Макаренко, О детской литературе и о детском чтении, М. Детгиз, 1955, сәһ. 91).

Дәрс илиини биринчи јарысында синифдәнхарич гираат үчүн дәрс сааты ајрылмадыгындан мұаллим бу иши савад тәлими дәрсини 20—25 дәгигәсиндә апармалыдыр. Дәрсин биринчи һиссәсиндә 20—25 дәгигә әрзиндә шакирдләрин «Әлифба» китабындан охујачагла-ры мәтнин гираәтинә диггәт јетирилир. Дәрсин икинчи һиссәсиндә исә синифдәнхарич охунмуш әсәрә аид мұсаһибә, иллүстрасијалара бахмаг, мәтнә аид шәкил чәкмәк, динләдикләри мәтнә һиссә-һиссә вә ја бүтөв нәгл етмәк вә с. кимни иш нөвләри нәзәрдә тутулур.

Дәрс ашағыдакы мәрһәләләр үз-рә кечирилир: 1. Кириш мұсаһибәси; 2. Мұаллим тэрәфиндән учадан гираат; 3. Јекунлашдырычы мұсаһибә (бах. Н. Н. Светловскаја «Внеклассное чтение в I классе», М, 1973, сәһ. 17—27).

Дәрс бәднин әсәрә аид мұаллимни кириш мұсаһибәси илэ башланыр. Бу мұсаһибәдән мәгсәд аз вахт сәрф етмәклә шакирдләрин һафизәсиндә динләјәчәкләри әсәр һаггында тәсәввүр јаратмагдыр. Белә тәсәввүрүн әввәлчәдән јарадылма-сы шакирдләрә әсәрдә тәсвир олун-муш образы там гаврамага, шәкилләри охумага, дәрк етмәјә көмәк едир. Мұсаһибәнин диқар тэрәфдән мәгсәди исә динләјичиләрин

диггәтини әсәрин вә мұаллифин ады үзәриндә чәмләндирмәкдәдир.

Кириш мұсаһибәсиндән сонра сечилмиш нағыл, һекајә, ше'р мұаллим тэрәфиндән учадан охунур, мұаллимни учадан гираәти ифәдәли олмагла јанашы, шакирдләрин һиссәләринә дә тәсир етмәлидир. Она көрә дә мұаллим нәзәрдә тут-дуғу мәтнә евдә охујуб ифадә гајдаларыны, интонасијасыны, фәсиләни, мәнтиги вурғуну дәгигләшдирмәлидир. Гираат заманы мұаллимни дили долашмамалы, кириш мұсаһибәсиндә реал тәсәввүр јарадылдыгы үчүн ајры-ајры сөзләрин, ифадәләрин мә'насыны изә етмәмәлидир. Бу чүр сәһвләр шакирдләр тэрәфиндән бәднин әсәрин бүтүнлүклә гавранмасына маш олар. Әкар әсәрдә шакирдләрин баша дүшмәдикләри бир нечә сәгәларса, мұаллим гираәтә фәсилә вермәдән, изаһедичи интонасијәсини алчалдараг белә изаһ ед-биләр: «Биздән габаг бурадан чәхејирхаһ-јахшы ишләр көрән адам белә дејирләр—адам кечиб кетмиш о өзүндән сонра нә гәдәр јахшылыг ојуб кетмишдир». («Доґма вә эз-инсан» китабындан «Инсанын го-дуғу из» һекајәсиндән).

Јекунлашдырычы мұсаһибә мұаллимни учадан гираәтиндән сонра охунмуш әсәрин мұзакирәсини кечирмәк мәгсәдилә апарылыр. Мұаллимни учадан гираәтиндән сонра апарылан мұсаһибә шакирдләрдә динләдикләри әсәрә аид ојады-мыш рә'ји мұкәммәлләшдирмәк мәгсәдини күдүр. Мұаллим шакирдләрә шәхси мұлаһизәләри сү-бута јетирмәјин вачиб олдуғун билдирир вә суаллар верир. Шакирдләрин сүбут вә дәлилләрин гијмәтләндирир, чавабларына иста-гамәт вермәк, конкретләшдирмәк мәгсәдилә «доғрудур, эһсән, бир-да фикирләш, дәгиг чаваб вер. Филаны-филаны сүбут етмәјә чалы-бас филан факта нечә чаваб вер-биләрсән, јох, сән фикрини сү-бута билмәдин, ким көмәк едәр»

шәһәрини ишләдир. Шакирдләрнн җавапларынын инандырычы олмасын. Мүәллимнн суаллары мәналы, җавабынлу вә инчә олмалыдыр. Әдәбият эсәрләрнн жанрындан асыны оларак мусәһибә мухтәлиф жанмуиларда апарылыр. Шакирдләрә китаб сечмәк, бу вә ја дикәр эсәрә үстүнлүк вермәк бачарыгы җанланмагдан өтрү онлары руһи дунянын һәр нөвү илә — тапмача, сәһаҗа, нағыл, тәмсил вә ше'рләр — мәктәбә кәлдикләри биринчи кәдән таныш етмәк вачибдир.

Синифдәнхарич гираәтин мәзмуну тәшкил едан жанрларда ушагларын ән чох севдикләри нағыллардыр. Мүәллим фантастик, аллегорик вә реалист нағылларын гираәтинн нәзәрдә тутмалыдыр. I синифдә аллегорик нағыллара, II — III синифләрдә аллегорик вә реалист нағыллара үстүнлүк верилмәләдир.

Нағылларын гираәти заманы мүәллим дәрсинн јекуплашдырычы мусәһибә мәрһәләсиндә шакирдләрнн һиссләрини инкишаф етдирмәк, нағылда верилмиш һадисәләри керәкчәликлә мугајисә етмәк бачарыгыны вермәји нәзәрдә тутмалыдыр.

Тутаг ки, мүәллим I синифдә синифдәнхарич гираәт дәрсиндә Еҗаз Борчалынын ушаглар үчүн ишләдији «Шһаһ вә гоча» нағылынын тәһлилинн нәзәрдә тутмушдур. Нағылда шаһын тимсалында шәр гүвәзәләр, гочанын тимсалында хејир гүвәзәләр вә даим әзијјәт чәкән халг образлары верилмишдир. Нағылы охујаркән мүәллим шакирдләрнн һиссләринә һәртәрәfli тәҗрибә етмәји бачармалы вә ушаглара нағылдакы гочанын хејирхәһ олмасын, халгын гәјгысына галмагы бачармасы кими кејфијјәтләрннн гижмәтләндирмәклә көмәк етмәлидир.

Нағылы охујаркән мүәллимнн шәфәдәсиндә јумор олмалы, узун мүддәт гәддар шаһа әнчәм чәкә билмәјән авам, тәдбирсиз халг күтәсиннн галмагалына истәһза етмәклә јанашы, онларын гәјгысына кәдән гочанын тәләјиндән өтрү ниҗаран галмагы, һәјәчанланмагы

инчә һиссләрлә кичик динләјичиләрә чатдырмалыдыр.

Нағылын гираәтиндән сонра шакирдләрнн һансы образа рәғбәт бәсләдијини ајдынлашдырмаг вачибдир. Шакирдләр нағылын гираәтиндән сонра гочаны хошладыгларынын сөјләсәләр дә, бу рәғбәтин көкүнүн, мәнбәјиннн нәдә олдуғуну ахырадак ајырда едә билмирләр. Онлар анчаг јахшы вә писи бачардыглары үчүн гочаны јахшы, шаһы авам, чамааты пис һесаб едирләр.

Мүәллим гочанын һәрәкәтләриндәки дәрнн мәнаны ушаглара ајдынлашдырмаг үчүн дејир:

— Гочаны кәлдији шәһәрнн чамааты әлә салыр. Бәс нә үчүн гоча онлардан инчијиб кери гәјымалы.

Бу заман биринчиләр јенидән нағылын мәзмунуну, епизодларынын тәсәввүрләриндә чаиландырмага чалышырлар.

Мүәллим шакирдләри — ағылы, хејирхәһ гоча чамаатын кобудлуғундан гәзәбләнмир, әксинә, халга јахшылыг етмәји, јахшылыгы гижмәтләндирмәји өјрәдир — нәтиҗәсинә кәтириб чыхармалыдыр. Јекуплашдырычы мусәһибәнин әсас мәнасы да буиладыр.

III рүбдән етибарән синифдәнхарич гираәт дәрсинә I синифдә һәфтәдә бир саат вахт ајрылыр. Әсәри шакирдләр һәфтә әрзиүдә охујурлар.

Шакирдләри синифдәнхарич гираәт дәрсинә һазырламаг ишинә мүәллимнн фәрди рәһбәрлији мусәһибә формасында олур. Бу мусәһибә шакирд едә әсәри охумушдурму, нечә охумушдур, әсәрин мәзмунуна анд суаллара чаваб вермәјә һазырдырмы вә с. суаллардан нбарәт олмалыды. Биринчиләри синифдәнхарич гираәт дәрсинә һазырламаг ишинә октјабрјат улдузларынын рәһбәрләри, гираәт һәвәскарлары чәлб олунмалыдырлар.

Дәрс ашағыдакы гәјдада тәшкил олунур:

1. Кириш мұсаһибәси мөвзүә шакирдләрде марағ ојатмағ мәғсәдилә кечирилир. Мүәллим һекајәнин гираәтини кечирмәји нәзәрде тутмушдурса, мұхтәлиф васитәләрлә мөвзүә гаршы елә марағ ојада билмәлидир ки, китабын гираәтини мәмнунијјәтлә, шән гаршыламағ үчүн шакирдләрде хусуси бир әһвал руһијјә ојада билсин.

2. Һәфтә әрзиндә охунмуш китаб һағгында мұсаһибә. Охунмуш әсәр һағгында мұсаһибә заманы мүәллим шакирдләрә охудуғлары әсәрә анд суаллар верир, фикрини сүбүтә јетирмәји, һисс етмәји, дүшүнмәји өјрәдир.

Мүәллиф гәһрәмана нечә мүнәсибәт бәсләјир? Буну нәдән билмәк олар? Мүәллимин суаллары шакирдләрә бәдин әсәри бүтөвлүкдә дәрк етмәкләринә көмәк едир. Суаллара чаваб верәркән шакирдләр әсәрин мәзмунуну тәсәввүр етмәјә, онун мәзмунундакы әсас вә башлыча чәһәтләри ајырмаға чәһд көстәрирләр.

3. Днафилмин нүмајиш етдирилмәси. Мәрһаләсиндә мүәллим шакирдләрин һәфтә әрзиндә охудуғлары, синифдә динләдикләри әсәрин мәзмунуна јахын бир днафилм нүмајиш етдирир.

4. Шакирдләрин охудуғлары, динләдикләри әсәрин вә днафилмин мұгајисәси. Дәрсин бу мәрһаләсиндә апарылан мұгајисәли тәһлил.

5. Нөвбәти мәшғәлә үчүн евә тапшырығын верилмәси. Мүәллим мұсаһибә васитәсилә шакирдләрин билдик еһтијатыны, гаврама дәрәжәсини мұәјјәнләшдирир вә онлара тапшырығ верир ки, мәсәлән, «Гыш» фәсли илә әлағәдар бәдин китаблары тапыб синифә кәтирсинләр, нөвбәти мәшғәлә үчүн кичик һәмдли бир әсәр сечилмәлидир. Сонра мүәллим шакирдләрә һәфтә әрзиндә охумағ үчүн гыша анд Н. Кәнчәвинин «Илин фәсилләри» китабынын бир нечә нүсхәсини вермәлидир.

II—III синифләрдә дәрсин гурулушунда бир гәдәр фәргли чәһәт-

ләр мејдана чыхыр. (III синифдә дәрсин биринчи мәрһаләси шакирдләрин 2 һәфтә әрзиндә охудуғларыны јохламаға һәср олунур.)

1. Мүәллим бүтүн шакирдләринә төвсијә едилямш китабын мәзмуну илә таныш олуб олмадығлары илә марағланыр. Вахт итирмамәк үчүн ики-үч суалдан ибарәт анкет сорғусу кечирә биләр. Мүәллим чаваблары нәзәрдән кечирир. Шакирдләрин һамысы тәрәфиндән әсәрин охундуғуна әмин олдуғдан сонра дәрсин икинчи мәрһаләсинә кечир.

2. Икинчи мәрһалә мұзакирә олуначағ әсәрә анд кириш мұсаһибәси кири кечирилир. Белә мұсаһибәнин суаллары ашағыдакы характердә ола биләр:

а) Әсәрин мүәллифи кимидир?

б) Онун даһа һансы китабларыны охумушсунуз?

в) Мүәллиф һағгында нә билирсиниз вә с.

3. Үчүнчү мәрһалә шакирдләрин синиф гираәти илә алағәдар, охудуғлары әсәрин јекунлашдырылмасыдыр. Бу мәрһаләдә мүәллим шакирдләр тәрәфиндән әсәрин идејасы вә мәзмунуну нечә баша дүшүнләрини, шакирдләрин әсәрин образларына мүнәсибәтини, гираәт заманы әсәрин мүнм һиссәләринә диггәт јетирә билдикләрини, сурәтләри дилинә фикир вердикләрини, мәтндән һансы парчалары хатырладығларыны мұәјјәнләшдирир. Суаллар мәзмунун тәһлилинә истигамәт веричи характер дашымамалыдыр. Мұзакирә заманы мүәллимин суалларынын характеринин гыса вә дүрүст ифадәсинин һалледичи аһәмијјәти вардыр.

Синифдәнхарич гираәт дәрсләрә өјрәдичи характер дашыдығы үчүн мүәллим дәрсин үчүнчү мәрһаләсиндә шакирдләрә охудуғлары әсәрин мәзмунуну ајырда етмәји, идејасыны мұәјјәнләшдирмәји, образларын һәрәкәтләринә гијмәт вермәји өјрәтмәлидир. Бу мәрһаләнин әсасыны тәшкил едир.

Дәрсин әсас мәрһаләси мұзакирәдир. Ушағлар охудуғлары материалдан алдығлары тәәсүраты

данышыр, бу вэ ја дикэр һәрәкәтә, факта, образа гижмәт верирләр. Бу заман ушаглар ән чох онлары мүтәссир едән һиссәләрдән даныша- чыг, фикрнин сүбута јетирмәк үчүн китабдан ејнилә кәтүрүлмүш пар- чаны дәлил кими сөјләјәчәкләр. Мүәллим шакирдләрин чаваблары- ны үнсирәтә, һадисәләрә мүнәсибә- тә, әсәрин гәһрәманына јөнәлтмә- лидир.

Бәдин әсәрин мүзакирасинә аша- ғыздыкы кими суалларла истигамәт верир: әсәрин гәһрәманы нә илә хошунуза кәлир? Онун гәтилији, чәсурлуғу, һансы иши, һәрәкәти илә ајдынлашыр? Онун башына кәлән һадисәләрдән ән горхулусу, чәтини һансыдыр? Нә үчүн мүәллиф әсәрә белә ад вериб? Мүәллим әсәри мү- закирә едәркән әсәрин мәзмуну ша- кирдләрин һиссәлиринә, тәсәввүрүнә өз тәсирини нечә кәстәрә билмиш- дирсә, мүәјјән етмәлидир. Әсәрдә ајры-ајры һиссәләрин нәгл олунма- сы вә ја гираәти заманы шакирд өз нәтигнә даһа мүвафиг сөз вә ифадә- ләр вермәлидир, өз сәси, ифадәси, диксијасы илә китабда верилмиш фактларә мүнәсибәтини билдирмә- лидир. Бу ушағын сөзә диггәтлә ја- нашмасына, сөзү дүшүнәрәк иш- ләтмәсинә көмәк едир.

4. Мүзакирә олуначаг әсәрин мәзмунуна охшар диафильмни нү- мајиш етдирилмәси, лент јазысы- нын, мусиги әсәринин диаләнилмә- си. Мүзакирә олуначаг әсәрин мәз- мунуна јахын диафильм, пластин- каны, лент јазысыны мүәллим әв- вәлчәдән сечиб һазырламалыдыр. Диафильм нүмајиш етдирилдикдән сонра тәһлил едилмиш әсәрлә диа- фильмин мүгајисәли тәһлилин кеч- чирмәлидир. Әлбәттә, диафильм- ләрин нүмајиш етдирилмәси бүтүн дәрсләр үчүн мәчбури характер да- шымамалыдыр. Лент јазылары- нын, мусиги әсәрләринин диалә- нилмәси дә ајры-ајры дәрсләрдә һәјатә кечирилмәлидир.

5. Охунмуш әдәбијат үзрә ша- кирдләрин мүталиә дәфтәрләринә гејд апармалары вә ја китаб һаг- ғында рәјләрин охунмасы.

Синиф гираәти илә әлағәдар ола- раг синифдәнхарич гираәт заманы мүталиә олунан китабларын дүзкүн һесаба алынмасынын әһәмийјәти бөјүкдүр.

Шакирдләрин гираәтинә рәһбәр- лијин вә нәзарәтин мүвәффәғийјәт газанмасы үчүн шакирдләрин әсә- ри нечә охудугларыны мүәјјәнләш- дириб онларә нәзарәт етмәк вәчиб- дир. Шакирдин мүталиәсинә рәһ- бәрлијин вә нәзарәтин ән чох ја- ғылмыш формасы мусәһибәдир. Мү- сәһибә фәрди вә коллектив харак- тердә кечирилә биләр. Фәрди мусә- һибәни мүәллим дәрсдәнкәнар вахт- да, китабханачы нсә шакирд ки- таблары дәјишәркән апармалыдыр.

Мүәллим мүзакирә олунан әсәри һәфтә әрзиндә нечә охудугларыны, әсәрин мәзмунуну нечә мәнимсәдик- ләрини дәрс заманы јохлајыр. Бу мәгсәдлә мүәллим шакирдләрин мүталиә дәфтәрләрини нәзәрдән ке- чирмәлидир.

Мүталиә дәфтәрләриндә шакирд- ләр тәрәфиндән гејд апармалары- нын бөјүк тәрбијәви әһәмийјәти вардыр. Бу иш шакирдләрә, мәт- ни охујаркән она диггәт јетирмәји, әсәрин ајры-ајры һиссәләрә үзә- риндә дәриндән дүшүнмәји, чыха- рыш етмәји, охудуглары парчаја анд шәкил чәкмәји өјрәдир.

Мүәллим шакирдләрдә мүталиә дәфтәриндә гејд апармаг ишинә һәвәс вә мараг ојатмалыдыр. I синифдә шакирдләр мүәллифин фа- милијасыны, китабын адыны, әсә- рин гәһрәмәнларынын адларыны гејд едир. Мәтндә тәсвир олунан бир епизода анд шәкил чәкир, мәтнә анд шәкилләрә гижмәт верирләр (һансы шәкил хошунуза кәлир? Нә үчүн?). II синифдә китабы охудугдан сон- ра нә кими јени бир мәлумат ал- дыгларыны, хоша кәлән тәбиәт тәсвириндән, ше'рдән бир парчаны дәфтәрә гејд едирләр. Әсәрин иде- јасына анд аталар сөзү вә тапмача- лар тапырлар. III синифдә ша- кирдләр артыг бир гәдәр кениш гејдләр апара биләрләр. Шакирд- ләрин мүстәгил гираәтинә рәһбәр- лик етмәк вә она дүзкүн истигамәт

вермәк үчүн һәр бир мұәллим китаб илә мүстәгил ишләмәк гәјдаларыны өјрәтмәлидир. Јери кәлмишкән гәјд етмәк ләзымдыр ки, шакирдләр II—III синифләрдә мұталиә дәфтерләриндә апардыглары гәјдләри дәрсин бешинчи мәрһәләсиндә охумалы, мұәллим бу гәјдләри мұгајисә етмәли, нөгсанлары көстөрмәлидир. Мүстәсна һалларда охунмуш әдәбијјат үзрә гәјд апармаг ишиндә шакирдләр чәтинлик чәкирләрсә, бу иши синифдә јеринә јетирмәк олар.

Шакирдләр охудутлары китаб һаггында тәәсүраты әјрыча дәфтерә гәјд етмәлидирләр. Белә гәјдијјатын апарылмасы шакирддә мүстәгил мұлаһизә јүрүтмәји өјрәдир.

нитгин инкишаф етмәсинә хидмәт едир. Дикәр тәрәфдән, охунмуш әсәр шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләнир.

Шакирдләрә китаб илә ишләмәјин ашагыдакы формаларыны өјрәтмәк фәјдалыдыр:

I Охунмуш әсәр һаггында садә гәјдләр етмәк (I с). Тәдрис илинин икинчи јарысында мүстәгил охудутлары һекајә, тәмсил, нағыл вә ше'рин мәзмунуну шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә биринчи синифдә ашагыдакы кими садә, фәјдалы гәјдләрин апарылмасы вәчибдир. I синифдә бу иш мұәллимин рәһбәрлији илә синифдә јеринә јетирилир:

Әсәрин мұәллифи	Әсәрин ады	Әсәрин әсас гәһрәманлары	Әсәрдә нәдән данышылыр?
1. М. Раһим	«Илдырымын китабы»	Ата, Илдырым	Лимон вә чајын јетишдирилмәси гәјдәсиндән вә онларын фәјдалы олмасындан

2. Китаб һаггында кениш гәјдләр етмәк (II—III с). Кениш гәјдләр етмәк үчүн план тәртиб олунамалыдыр.

- а) китабын ғыса мәзмуну;
- б) әсәрин мәзмунундан даһа марағлы һиссәләри сәјмаг;
- в) китаб һаггында шакирдин үмуми тәәсүраты (Китаб ушағларә нә өјрәтди?):

3-чү синиф шакирди Ф. мұталиә дәфтериндә М. Сејидзадәнин «Фитнә» адлы әсәри һаггында белә тәнгиди гәјдләр апармышдыр:

а) әсәр Бәһрам шаһын ловғалығы вә Фитнәнин ағыллы, тәдбирли бир гадын олмасы һаггындадыр.

б) әсәрин мәзмунундакы даһа марағлы һиссәләр Бәһрам шаһын ох атыб чәјранын ајағыны гулағына тикмәси, Фитнә илә гәһрәманын күләшмәси, Фитнәнин өкүзү чјјиннә алыб ғырх пилләдән јухары галхмасыдыр;

в) әсәрдә әјры-әјры марағлы сәһнәләрә аид иллүстрасијалар верилмәмишдир;

г) әсәр бизә өјрәтди ки, ловғалыг пис адәтдир. Ловға инсан һамынын нифрәтиңә ләјигдир. Ағыллы вә тәдбирли инсана исә һамы һөрмәт едир.

Рә'ј јазмагы, һәр шејдән әввәл, китаб һаггында мүстәгил фикир сөјләмәк демәкдир. II—III синифләрдә шакирдләр мұталиә дәфтеринә охунмуш әсәр һаггында гәјдләри мұәллимин истигамәти илә евдә јазмалыдырлар.

Мұталиә дәфтерләриндә рә'јләрин јазылмасыны мәчбури ев тапшырыгына чевирмәк, гијмәтләндирмәк олмәз. Мұәллим мұталиә дәфтерини нәзәрдән кечирәркән шакирдләрин үмуми марағына тәкан вермәк мәгсәдилә ән јахшы, мәзмунлу гәјдләри учадан охујур, иллүстрасијә вә шәкилләрлә бәзәдилмиш дәф-

[illegible]

етмэлдир. Ушаглара охумаг үчүн сечилмиш китабы тапшыраркөн гираэт заманы онларын хошуна кәлән парчалары сечиб нөвбәти мәшгәләдә нәгл етмәйә һазырлашмаг иши дә тәклиф олунмалыдыр. Мүс-тәгил гираэт заманы чавзбыны тапмаг мүмкүн олан суал вә тапшырыглар верилмәлидир. Мәсәлән:

Мүәллимни суаллары шакирдләрә бәдин әсәри бүтөвлүклә дәри етмәк ишиндә көмәк едир. Суаллара чаваб верәркән шакирдләр әсәрин мәзмунуну тәсәввүр едир, онун мәзмунундакы әсас вә башлыча чәһәтләри охујуб ајырмаға чалышырлар.

АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНИН
СӘМӘРӘЛӘШДІРІЛМӘСІ ТӨЧРҮБӘСІНДӘН

фада етмәк тө'лимин кәйфијәтини
јүксәлтмәклә шакирдләрин дәркәт-
мә һыкаяларыны артырыр, бу за-
ман шакирдләр дәрсдә фәал ишти-
рак етмәклә материалы шүүрләу
дәрк едир, мүгајисә апарыр ва он-
ларын јарадычы тәфәккүрү һики-
шаф едир.

Тәлим процесинин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дәрәдә проблем ситуасиясы, әкс-әләгә јарадылмасы, тәдрис процесинин интенсификациялашдырылмасы мәсәләләри-дир. Шакирдләри кечилән јени мөвзу әтрафында илк дәгигәдән дүшүнмәјә, дәркетмәјә јөнәлдирәм. Шакирдә һәр јени мөвзунун маһијәтини баша салырам. Кечилән һәр бир мөвзу шакирди дәриндән дүшүндүрмәли, мүстәғиллијини вә јарадычы габилитетинин инкишафыны тәмин етмәлидир.

Азәрбајҗан дилиндән ики дәрсин нүмунәсини нәзәрдән кечирәм.

I синиф

Мөвзу: Сөзләрдә гоша самитләр.

Мәгсәд: Гоша самитли сөзләрин тәләффүзү, јазылышы вә сәтирдән сәтрә кечирилмәсини шакирдләрә өјрәтмәк.

Шакирдләрдә мугајисә етмәк, үмумиләшдирмә апармаг бачарығыны, орфографик көзүнтилији инкишаф етдирмәк.

Дәрсин тәһизини: јазылы таблолар; шәкилли карточкалар; кәсмә әлифба.

Дәрсин кедишини: Ев тапшырығынын јохланмасы вә мөһкәмләндирилмәси. Парталар арасында кәзәркән шакирдләрини ев тапшырығыны нечә јеринә јетирмәләрини јохлајыб, дәфтәрләри јыгырам. 2 нөмрәли дәфтәрләри пәјләјыр, кечилмиш тапшырыгда бурахылмыш сәһвләри изаһ едиб кәстәриш верирәм. Ев тапшырығынын мүстәғил јеринә јетирилиб-јетирилмәсини мугајиләшдирмәк үчүн һазырладығым таблону јазы тахта-сыдан асырам. Таблода ашағыда-кы сөзләр јазылмышдыр: Москва, китаб, колхоз, кәнд, сәккиз, таксы,

Бакы, Кәрим, чәрәк, комбајн, тәкәр.

Шакирдләрдән тәләб едирәм ки, тәркибиндә галын «к» сәсинин олдуғу сөзләр охундуғда сағ әли, инчә «к» сәсинин олдуғу сөзләр охундуғда исә сол әли галдырсынлар. Шакирдләр сәһвә јол вердикдә сөзләр јенидән охунуб изаһ олунур.

Москва, Бакы, Кәрим сөзләринин нә үчүн бөјүк һәрфлә јазылмасы сорушулур.

Бу чүр сорғу шакирдләрин орфографик бачарығларынын дәгиг һесаба алынмасына вә әввәлләр газандығлары биликләрин тәкрарына сәбәб олур.

Јени билијин верилмәси. Сәккиз, Телли, саат, мәктәб, кетди сөзләрини дүзүм ләвһәсиндә дүздүрүб шакирдләрдән чүмлә дүзәлтмәји тәләб едирәм. (Телли саат сәккиздә мәктәбә кетди). Чүмләни јазы тахтасына јазыб тәһлил апарырам: — **Телли** сөзү нә үчүн бөјүк һәрфлә јазылыр? (**Телли** аддыр, она кәрә дә бөјүк һәрфлә јазылыр.)

— **Телли** сөзүндә нечә саит сәвар? (ики—**е, и**).

— **Һәмни** сөздә гоша самит һансыдыр? (**л, л**).

— **Һәмни** сөзүн биринчи һечасы һансыдыр? (**Тел**) вә с.

Беләликдә, **Телли,** **сәккиз,** **саат** сөзләри дүзүм ләвһәсиндә һечалара ајрылыб дүзүлүр (**Тел-ли, сәк-киз, са-ат**). Шакирдләрин диггәтини гошасәсли сөзләрин һечалара ајрылмасына чәләб едирәм. Онлары баша салырам ки, гоша самитли сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн, гоша самитин бири әввәлки сәтирдә галыр, диҗәри јени сәтрә кечирилир. Изаһаты һазырладығым ашағыда-кы табло үзәриндә апарырам:

Гоша саитли сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирәркән гоша самитләрин бири сәтрин сонунда галыр, о бири јени сәтрә кечир: Күл-лү, дир-рик, јед-ди, Из-зәт, ләз-зәтли, мүәл-лим, гүв-вәт, Мөһәб-бәт, мүрәк-кәб.

Јени билијин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә шакирдләрин мүстәғил иши вә нәтиҗәсини јохламаг.

а) 117 нөмрәли чалышманы изаһ едир вә шакирдләрин мүстәғил ишинә раһбәрлик едирәм.

б) **Дидактик ојун.** Һәр шакирдә гоша самитли сөзләр олан шәкил вә рәгәмләр (тәјҗарә, једди, ванна, тог-га, сәккиз, саат, доғгуз, ајағгабы, әлли, мүрәббә, мүрәккәб, чағгал вә с.) пәјләјыб адларыны сәтирдән-

сөтрә кечирмәк үчүн һиссаларә аҗы-
рыб дафтарларинә җазмаларыны тә-
дәб едирәм. Ким тез вә дүзкүн җа-
зарса, оҗунун галибн һесабы олдуҗу-
зу билдирирәм. Оҗунун галибинн
мүәҗҗәләшдирдикдән сонра сөзлә-
рин сәтирдән-сәтрә нечә кечирилмә-
синн јохлаҗырам.

Јени дәрсин јекунлашдырылмасы.
Әвәлчәдән җазы тахтасында җазды-
тым тапмачанын үстүнү ачырам:

Саггалы узун салланар,

Дага даша тулланар.

Шакирдләр тапмачанын чавабы-
ны дејирләр. (Кечи).

Тапмачада олан гоша самитли
сөзләрин шакирдләрдән (саггалы,
салланар, тулланар) сорушурам вә
гоша самитли сөзләрин алтындан
хәтт чәкдирирәм. Һәмнин сөзләри
сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн һис-
саларә аҗырмаларыны сорушурам.
Шакирдләрнин иштиракы илә һәмнин
сөзләр һиссаларә (саг-галы, сал-ла-
нар, тул-ланар) аҗрылар.

Евә тапшырыг: а) 106 нөмрәли
сәһифәдәки гәҗданы өјрәтмәк.

б) 120 нөмрәли чалышманы јери-
нә јетирмәк.

II синиф

Мөвзу: Сифәт һаггында мә'лумат.

Мәгсәд: Әшјанын нечәлијинн бил-
дирән сөзләри шакирдләрә өјрәт-
мәк.

Шакирдләрнин тутушдурма, груп-
лашдырма бачарыгыны инкишаф
етдирмәк.

Дәрсин тәһиз: Шәкилли кар-
точкалар, схемләр вә таблолар, ди-
дактик карточкалар.

Дәрсин кедиши: Кечилминн дәр-
син тәкрары вә мөһкәмләндирил-
мәси.

Мүсаһибәни ашағыдакы суаллар
үзрә апарырам:

— Исим нәја дејилир?

— Исим һансы суаллара чаваб
олур?

— Хүсуси исимләр нәја дејилир?

— Ким мисал сөјләјәр?

— Чәм исимләр һансы шәкилчә-
ләр васитәсилә дүзәлир?

— Ким мисал сөјләјәр?

— Баба сөзүнү суалларын көмәји
илә нечә дәјишмәк олар?

— Машын сөзүнү суалларын кө-
мәји илә нечә дәјишмәк олар вә с.

Кечмиш дәрс илә јени дәрс
арасында әлагә јаратмаг вә јени
дәрсин изаһы.

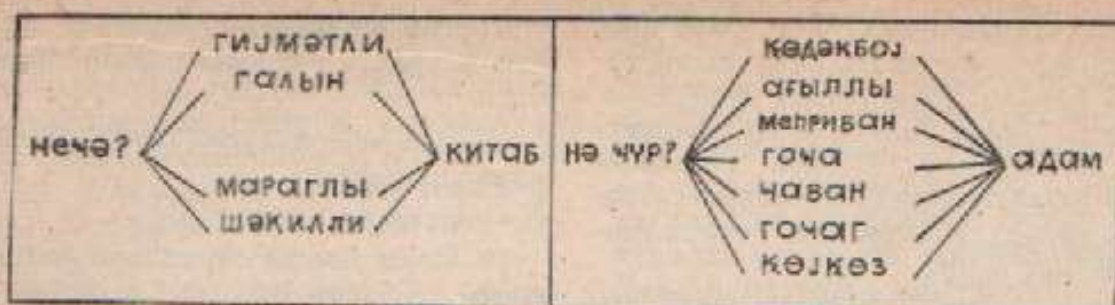
Шакирдләрә синифдә көрдүкләри
әшјаларын адларыны јада салмағы
тапшырырам. Олар синифдә көр-
дүкләри әшјалары бир-бир (стол,
стул, парта, дивар, дөшәмә, пәнчә-
рә, китаб, дафтар, шкаф, карандаш,
журнал вә саирә) сәләләјырлар.
Һәмнин әшјалара нечәдир? нә чүр-
дүр? суалларыны вермәклә гырмы-
зы дөшәмә, көј парта, ишыглы си-
ниф, сәлигәли шакирдләр, ағ та-
ван, мараглы китаб, шәкилли китаб,
гара карандаш вә с. сөз бирләшмә-
ләринн ишләдир, әшјалары әләмәти
илә бирликдә дејирләр. Бу изаһат-
дан сонра јени мөвзуну (сифәт)
е'лаң едиб, ашағыдакы таблону
асыб сифәт һаггында онлара мә'лу-
мат верирәм.

Әшјанын нечәлијинн билдирән вә нечә? нә чүр? һансы? суалларына
чаваб олан сөзләрә сифәт дејилир.

Сифәт чүмләдә исимлә бағлы олур. Гоча бағбан, көзәл мәктәб, галын
мешә, јашыл от, тәһиз һава, сәлигәли ушаг, јени гәсәбә.

Изаһат заманы шакирдләрнин нә-
заринә чатдырырам ки, нечәдир? нә
чүрдүр? һансыдыр? суалларыны
вермәклә әшјанын һәр биринә хас

олан бир нечә әләмәт билдирән си-
фәтләри демәк олар. Буну ашағы-
дакы схемләр үзрә апарырам.

Шакирдләрнин мүстәгил ишин вә нәтижәсини јохламаг.

Шакирдләрнин һәр биринә мүхтәлиф рәңкдә шәкилли карточкалар пәјләјиб әшјанын ады илә бирликдә аламәтләрини јазмаларыны вә сифәтләрнин алтындан хәтт чәкмәләрини тәләб едирәм. Һәмнин мүстәгил ишин нәтижәсини јохладыгдан

№ 1

Дад вә рәңк билдирән сифәтләри јазын.
Рәңк билдирәнләр: гырмызы, ...
Дад билдирәнләр: ширин,.....

№ 2

Дад билдирән 6 сифәт јазын. Онлардан икисини чүмлә ичәрисиндә ишләдиб јазын.

№ 3

Верилмиш сифәтләрнин һәрәсинә аид бир исим тапыб бирликдә јазын: кезәл, ширин, гара, уча, сојуг, ачы, көһнә

№ 4

Верилмиш исимләре ујгун кәлән сифәтләр артырыб јазын:
Мејвә, јарпаг, китаб, алма, бәјраг, ушаг

№ 5

Һәр бир исимдән ејникәклү сифәт дүзәлдиб јазын.
гар, су, дуз, сүд, сач, даг, от.
Нүмунә: дуз— дузлу.

сонра, онларын јени дәрсә аид билјини јохламаг үчүн һазырладығым хусуси карточкалары пәјләјиб, онларла ишләмәк гәјдасыны баша салырам. Карточкалардакы чалышмалар шакирдләр тәрәфиндән јеринә јетирилдикдән сонра һәр бир шакирддән карточканы јанындакы јолдашы илә дәјишиб сәһвләрини тапыб дүзәлтмәләрини тәләб едирәм.

№ 6

Нөггәләрнин јеринә ујгун кәлән сифәтләри алава едиб јазын.
1... еви сөкүб јериндә... ев тикдиләр. 2. Бал... истигот нсә...
3. ....хөрәји јемәк олмаз.

№ 7

Сары, гырмызы вә јашыл әшја адлары тапыб чүмлә ичәрисиндә ишләдин.

№ 8

Парча, инвк, адам, нағыз, карандаш исимләринин һәрәсинә аид сифәт тапыб јазын.

№ 9

Охујун, сифәтләри тапыб исимләре бирликдә јазын.
Гиз бөхтәвәр ушагларыг,
Гызыл галстук бағларыг,
Хонбәхт әлләр бизимкидир,
Ширин дилләр бизимкидир.

№ 10

Нөггәләрнин јеринә ујгун кәлән сифәтләри алава едиб чүмләлери тамамлајын.
1. Ана баласына ... јуху арзулады. 2. Һәр тәрәф ... гарла өртүлмүшдүр. 3. ....гузу анасыны емирди вә с.

Дәрсин белә сәмәрәли тәшкили шакирдләрнин фәаллығыны артырмагла, онлары дүшүнмәјә, ахтарыб тапмаға, билји мүстәгил сурәтдә әлдә етмәјә сәбәб олмагла, дәрсин

синифдә бүтүн шакирдләр тәрәфиндән шүүрлү гавранылмасыны тәмин едир.

Дәрсин ахырында 12 шакирдин
билигини гијмәтләндирерәм. Ги-
мәтләри гысача изаһ едирәм.

Евә тапшырыг:

179-чу сәһифәдәки гәјданы өјрән-

мәк. 234-чү чалышманы јеринә е-
тирмәк.

Әнвәр АБДУЛЛАЈЕВ,

Хачмаз шәһәри, 1 нөмрәли мак-
табин мүәллими.

I СИНИФДӘ ӘМӘК ТӘЛИМИ ҮЗРӘ МӘШГӘЛӘЛӘРИН ТӘШКИЛИ ТӘҶРҮБӘСИНДӘН

Һәртәрәfli никишаф етмиш кәңч-
ләр тәрбијә едиб јетишдирмәк ишин-
дә әмәк тәлими бөјүк әһәмијјәтә
мәликдир. Әмәк тәлими үзрә мәш-
гәләләр дүзкүн тәшкил едилдикдә
шакирдләрдә әмәјә, тәбиәтә, соси-
алист мүлкијјәтинә шүүрлу, гәјгы-
лы мүнасибәт, мәмијјәтин хејринә
олан әмәкдә һәвәслә ишләмәк меј-
ли јараныр, мүхтәлиф материал-
ларла ишләмәк, мүхтәлиф әшја вә
гурғуларын моделләрини һазырла-
маг үзрә илкин вәрдишләр әмәлә
кәлир. Шакирдләр сәнајә вә кәнд
тәсәррүфатында тәтбиг едилән тех-
ника һаггында садә мәлүматә ји-
јәләнир, халг тәсәррүфатында күт-
ләви шәкилдә тәтбиг едилән нешә-
ләрлә таныш олурлар. Онлар һәм
дә үмүмтәһсил фәнләри үзрә әлдә
едилмиш нәзәри мәлүматлардан
истифадә етмәк бачарығына јијә-
ләнирләр.

Садаланан кејфијјәтләр о заман
дүзкүн һәллени тапыр ки, ишә илк
күндән дүзкүн башласын. Буну нә-
зәрә алараг мән илк мәшгәләләрдә
ушагларын мәктәбә һансы һазыр-
лыгла кәдикләрини өјрәнирәм. Бу,
мәшгәләләрин тәшкилини шакирд-
ләрин билик, бачарыг вә вәрдиш-
ләрини сәвијјәсиндә гурмаға им-
кан верир. Мәлүм олдуғу ки, иш
әмәјин һәр бир нөвү үзрә бир не-
чә материалдан истифадә етмәк
лазым кәлир. ТәҶрүбә көстәрир ки,
онларын бәзиси илә ушаглар илк
дәфә таныш олурлар. Олур ки, илк
мәшгәләләрдә һәр бир материалын
хүсусијјәтләри, онлардан истифадә
јоллары, онларын емалы илә ша-
кирдләри таныш едир вә јери кәд-
дикчә 10—15 дәгигәлик тәмринләр
апарырам.

I синифдә илк мәшгәләләрә
кағыз вә картонла көрүлән ишләр-
дән башлајырам. Чүнки әмәјин бу
нөвү илә әлағәдар мәшгәләләрдә
әлдә едилән билик вә бачарыглар-
дан әмәјин дикәр нөвләриндә дә
истифадә етмәк мүмкүндүр.

Кағыз вә картонла көрүлән иш-
ләрин өзүндә дә мүәјјән ардымыл-
лыгы көзләјирәм. Белә ки, әввәл
аппликасија, сонра гәтләма, јәһиш-
дырма, нәһајәт, тикмә вә мувафиг
һиссәләри бир-биринә кечирмә јолу
илә мәмулатларын һазырланмасы
үзрә мәшгәлә тәшкил едирәм.

Аппликасија үзрә илк мәшгәлә-
ләрдә мүхтәлиф рәнкли кағызлар-
дан һәндәси фигурлар кәсир, сонра
исә онлардан истифадә етмәклә
милли халг нахышлары һазырла-
дырам. Белә олдуғда ушаглардә
әмәк мәшгәләләринә марағ артыр,
һәндәси фигурлар һаггында дүзкүн
тәсәввүр јараныр, сонрақы мәшгә-
ләләрдә һазырланачаг мәмулатлар
үзәриндә аппликасија илә мүс-
тәгил тәртибат апаркаға имкан јә-
раныр. Кағыздан гәтләма јолу илә
мәмулатлар һазырларакән әввәл
аз әмәлијјат тәләб едәниләрини се-
чирәм. Бәзән исә програмын тәлә-
бинә ујғун оlaraг чох әмәлијјат тә-
ләб едән мәмулатлар һазырлатмаг
лазым кәлир. Белә олдуғда һәм
мәмулатын һазырланмасы илә
бағлы ишн мәшгәләләр үзрә тәш-
кил едирәм.

Мәлүм олдуғу үзрә, әмәјин ком-
плекс ишләр бөлмәсиндә ајры-ајры
материалларын тәтбиги илә әлағә-
дар газанылмыш билик вә бача-
рыглар әсәсиндә јени вә мүхтәлиф
нөвлү материаллардан мәмулатлар
һазырламаг нәзәрдә тутулмушдур.

Иш просесиндә мән кағыз, картон, парча, пластилин, кил, гум, семент, чәй дашы, балыггулағы, мамыр, ағач будағы, мүхтәлиф гозалар, јарпаглар, јумурта габығы, гуш түкү, памбыг, јумшаг мәфтил, пластик материаллар, кибрит чөпү (гүтүсү) мүхтәлиф битки зоглары вә башга материаллардан истифада едирәм. Һазырланачаг мәмулатын гурулушундан, объектларын һәмминдән асылы олараг бә'зән бир мәшгәлдә ејни вахтда бир нечә материалдан истифада етмәк لازم кәлир. Әмәјин бу нөвү үзрә шакирдлар парашүт, јол нишаны, нәглијат гурулары моделләри, мүхтәлиф макетлар, охунмуш нағыл вә тәмсилләрә анд иллүстрасијалар һазырламалы олурлар. Мән шакирдләрә тәбии материаллардан хоруз модели һазырладаркән онун бәдән һиссәләрини шам ағачынын гозасында, гујруг вә ганадларыны тәбии түклән, башыны пластилиндән, димдијини чөпдән, көзләрини кичик мунчугдан, ајагларыны ағач будағындан, отурачагыны исә картондан һазырлатдым. Көрүндүјү кими, тәкчә хоруз моделини һазырламаг үчүн бир-бириндән фәргли једди нөв материалдан истифада етмәли олдум.

Материаллардан комплекс шәкилдә истифада етмәклә алагәдар мәшгәләр тәшкил едәркән мән бир тәрәфдән ејни дәрсдә мүхтәлиф материалларла ишләмәк үзрә биллик вә бачарыгларын јарадылмасына чалышыр, һазырланан мәмулатын кејфијјәти олмасына сәј кәстәрирәм, диқар тәрәфдән исә онун јарашыглы олмасына, зөвгү охшамасына чалышырам.

Комплекс ишләр үзрә практик ишләрин бир гисмәни охунмуш нағыл вә тәмсилләрә анд иллүстрасијалар һазырламаға сәрф едирәм. Иллүстрасија һазырламаг үчүн елә нағыл вә тимсал сечәрәм ки, онун мәзмуну, иштирак едән сурәтләрин, һадисәләрин чәрәјән етији объектларын һазырланмасы ушагларын биллик вә бачарыгларынын сәвијјәсинә ујғун олсун. Бу бахыдан «Ики

өкүз», «Кәндли вә ајы», «Гарға вә түлкү», «Түлкү вә кечи» тәмсилләри, ана дили дәрсиндә өјрәниләндән сонра онунла бағлы иллүстрасијанын һазырланмасы ишинә башлајырам. Бир нүмунәни нәзәрдән кечирәм.

«Гарға вә түлкү» тәмсили үзрә иллүстрасијанын һазырланмасына һәср олунмуш мәшгәләни ашағыдакы гәјдада тәшкил едирәм. Әввәлчә тәмсилини мәзмунуну бир нечә шакирдә нағыл етдирирәм. Гарғаја вә түлкүјә мөхсүс характерик хүсүсијјәтләри ајдынлашдырдыгдан сонра һазырладыгым иллүстрасијаны шакирдләрә кәстәриб бүкүнкү дәрсдә белә бир иллүстрасија һазырлајачагларыны билдирирәм. Оңлары дөрд група ајырырам. Бир группана түлкү, бир группана гарға модели, үчүнчү група ағач, дөрдүнчү группа исә иллүстрасијаны јерләшдирмәк үчүн отурачаг һазырламаға тапшырырам. Түлкү модели һазырлајачаг группа шам ағачынын гозасыны, боз рәнкдә пластилин, хырда мунчуглар, гарға моделини һазырлајараг группа ағ вә гарға рәнкдә пластилин, гуш түкү верирәм. Үчүнчү дәстәнин ушагларына тәбии ағач будағы, отурачагы һазырлајачаг группа исә галын картон, мүхтәлиф рәнкли пластилин, кичик ағач будаглары, рәнкли кағыз верирәм. Бундан сонра ушагларә нәзәрдә тутулан модели, һиссәни, һансы формада, нечә һазырламалары барәдә мә'лумат верир, онларын мүстәгил ишләрини тәшкил едирәм. Өзүм исә парталар арасы илә кәзәрәк ишин кедишинә нәзәрәт едир, чәтинлик чәкәнләрә практик көмәк кәстәрирәм.

Бүтүн дәстәләр тапшырығы јеринә јетириб гуртардыгдан сонра һәр дәстәдән бир шакирд дахил етмәклә јени групплар јарадырам. Бу шакирдләрин һәрәси өзүнүн һазырладығы моделләрдән истифада етмәклә иллүстрасијаны гурашдырмагла мәшгул олурлар. Белә ки, һазырланмыш ағач пластилинлә картон үзәринә јапышдырылып,

бул модели будағын үзэриндэ
жасалдырылып, түлкү модели мү-
нөсүз жерэ бэркидилип, сөнра хыр-
будаглардан, пластилин вэ
гли кағыздан истифаде едил-
гэ тэртибат вэ тамамлама иш-
баша чатдырылып.

Мәшгәләнин сонунда групплар үз-
үшүн нәтижәсини јекунлашды-
рым.

Програма јени дахил олуна
«Мәјн техника элементләрн илә
танышлыг» бөлмәсн үзрә нәзәрлә
туулан мәсәләләрлә әләгәдар мәш-
һәдә шакирдләрн садә шәкилдә
техники гурғуларын иш принци-
пн бунула әләгәдар ганунаујғун-
лаарла таныш едир, нәглијјат ма-
шинларынын адларынын өјрәдир,
аңар, виентачанла ишләмәк гәјдала-
ры үзрә практик бачарыглар ашы-
лаырам. Бунула јанашы, һиссәлә-
рн бирләшдирмә нөвләри илә (тәр-
пәнн, тәрпәнмәјән), бирләшдири-
ш һиссәләрлә (винт, гәјка, болт)
практик јолла таныш едирәм. Бу
мәсәдлә дәрс илинин әввәлиндә
ушагларын сајына көрә мүхтәлиф
кәв конструкторлар алдә етмәјә ча-
лышырам. I синифдә ән чох гуру-
лушуна көрә нисбәтән садә олан,
һәм дә бир-бириндән хејли фәрглә-
нән «иншаат материаллары № 6»,
«Иншаатчы № 17», «Механик № 1»
конструкторларындан истифадә
едирәм. Белә ки, биринчи кон-
структорларла мүәјјән модел вә ја-
ху макет һазырланаркән һиссәләр
бир-биринә бирләшдирилмир, икин-
чисиндә һиссәләри бир-биринә ке-
чирмәк тәләб олуурса, үчүнчүсүн-
дә һиссәләри болт вә гәјка илә бир-
ләшдирмәк лазым кәлир. Она көрә
дә мәшғәләләри тәшкил едәркән
һәмни ардычыллыгы көзләјирәм
ки, бу да һәр дәфә ушагларын
конструкторлардан дүзкүн истифадә
етмәләринә имкан јарадыр.

Бела мәшгәләләрдә чалышырам
ки, шакирдләре практик вәрдишләр
ашыламагга јанашы техника һаг-
гында мә'лумат да верим.

Парча ilə iş zamanı mən şə-
kirləri istifadə
parçaların, sayların növləri.

тикишларин гурулушу вә алат-
ләрлә таныш едирәм. Һәр бири
илә баглы нәзәри мә'лумат вермәк-
лә јанашы, онларла ишин практик
мәсәләләрн үзрә тәминләр апар-
дырырам. Мәсәлән, парчанын нөв-
ләрн илә шакирдләрн таныш едәр-
кән онлар өјрәнирләр ки, парчалар
тәбин вә кимјәви олур. Тәбин пар-
чалара битки, һејван мәншәли пар-
чалар дахилдар. Памбыг вә кәтан
парчалар битки мәншәли, ипәк вә
јун исә һејван мәншәли һесап олу-
нур. Кимјәви парчалара исә сүн'и
вә синтетик парчалар дахил олду-
ғуну да садә шәкилдә изаһ едирәм.
Нәзәри билијә јијәләнән ушагларла
практик иши һисбәтән асан тәшкил
етмәк олур. Әлфәчинин тикилмәси
илә әлагәдар мәшғәлә просесиндә
ашағыдакы практик мәсәләләрә
диггәт јетирирәм:

1) иш үчүн лазым олан материалын элдэ едилмәси (мүәјјән өлчүдө парча, сап, бичмә үчүн кағыз, сүрәтчыхарма кағызы);

2) аләтләр (гајчы, ијнә, санчаг, тикмә үчүн шәкилләр, үчбучаг, хәт-кеш, карандаш);

3) практик масъалаларла бағлы
ниш ардычыллығынын мүәйжән-
ләшдирилмәси:

— хаткеш ва ўқбучағин кемаји
илла қағыз ўзэринда бичма апарыл-
масы;

— кағыздан һазырланмыш бичмә-
нин парча үзәринә гојулмасы;

— бичмәнин парчаја бирләшдирилмәси;

— ашағы ва јухары тәрәфдән сап-
лар чәкмәклә сачагларын дүзәлдил-
мәси;

— канарларын «ијнагабага» тик-
киш гайдасы илэ тикилмәси;

— о бири үзүн чевриләрэк тикишләрин арасы 3—4 мм олмага јенидән «пјнәгабаға» тикиш гәјдәсы илә тикилмәси;

— үз һиссәсинә тикиләмәк нахыш-
ларын тикилмәси;

Бундан соңра мәшғәләниң тәшки-
лине башлајырам.

Зәрифә МУХТАРОВА,
Бақы шәһәри, 181 нөмрәли
мәктәбин мүәллим.

ӘМӘК ТӘ'ЛИМИ ҮЗРӘ МӘШҖӨЛӘ НҮМУНӘЛӘРИ

В. НЕЧАЈЕВА

Хејрхәһ ишләр е'малатханасы

Тәрбијәчи: — Ушаглар, биз синлә бирликдә тез-тез ишләјир вә мухтәлиф ишләри јеринә јетирмәји өјрәнирик. Биз нәји өјрәнишик?

Сәлим: — Биз китаблары јапышдырмағы, отағы јығышдырмағы бачарыг.

Ајдын: — Һәм дә кубикләри бирликдә јујуруг.

Лејла: — Һәм дә балыш үзләринә дүјмә тикирик.

Тәрбијәчи: — Доғрудур, ушаглар, сиз бүтүн бу, Һәм дә башга ишләри көзәл көрә биләрсиниз. Инди биз кичик ушаглара көмәк едә биләрик. Нечә биләрсиниз, сиз онлар үчүн нә иш көрә биләрик?

Лејла: — Онлар үчүн китаблары јапышдыра биләрик.

Чәмилә: — Һәм дә кубикләри јујарыг.

Тәрбијәчи: — Јадыныздадырмы, сиз евчикләри, јапышдырмағы өјрәнишидик. Онлар үчүн белә евчикләр дүзәлтмәк олар. Онлар бу евчикләри столун үстүнә гојуб, әтрафына һасарчыг чәкәчәкләр. Ахы онлар бөјүк тикинтиләр тикмәји һеч бачармыр, һасар чәкмәји өјрәнмәк исе онлар үчүн чәтин дејил. Бах, онлар севинирләр.

Ирадә: — Онлар үчүн јолка ојунчаглары да дүзәлдәрик.

Тәрбијәчи: — Һә, көрүрәм ки, сиз балачалара көмәк етмәјә разысыныз! (Ушаглар мүсбәт чаваб верирләр).

Тәрбијәчи: — Онда фикирләшмәк лазымдыр, бунлары нә вахт етмәлијик. Кәлин групумузда е'малатхана ачаг вә ону «хејрхәһ ишләр е'малатханасы» адландыраг. Биз башга группардан да сифариш гәбул едәчәјик.

Ушаглар тәрбијәчиниң тәклифини мәмнунијјәтлә гәбул едирләр.

Тәрбијәчи: — Мән белә дә билирдим ки, сиз балачалара көмәк етмәјә разы олачагысыз. Бу күн биз отағы јығышдырачагыг. Буну ики мангаја тапшырачагыг. О бири ики манга артыг е'малатханада ишә башлајыб. Биринчи манга бизим дајәјә өз көмәјини тәклиф едәчәк (о, јатаг ағларыны дајишиб, ушаглар балышүзләрини көздән кечирмәли, гопмуш дүјмәләри тикмәлидирләр), икинчи манга исе балачаларын јанына кедиб, онлара нә кими көмәк лазым олдуғуну өјрәнәчәк.

Бизим «Е'малатхана» белә тәшкил олунду. Ишимиз чох иди: бизә сынмыш ојунчаглар, чырылмыш китаблар, көһнә кубикләр кәтирирдиләр. Биз чалышырыг ки, балачаларын бүтүн арзулары јеринә јетирилсин.

Әмәк просесиндә ушагларда башгасына севинч кәтирмәк, мүсбәт гаршылыглы мүнәсбәт јаратмаг, иши јолдашлар арасында мүстәгил сурәтдә бөлүшдүрмәјә чалышмаг бачарыгы тәрбијәси һәјата кечирилр: Мәсәлән, тутат ки, кубикләрини јығышдырылмасы үзрә кичик группә көмәк тәшкил олунмушдур.

Тәрбијәчи: — Ушаглар, бизә, «Хејрхәһ ишләр е'малатханасы»на кичик группун тәрбијәчиси тәрәфиндән хаһиш кәлмишир. Онлара кубикләри јумаг лазымдыр. Бу һәфтә биздә «Хејрхәһ ишләр е'малатханасы»нда һансы групп нөвбәтчилиик едәчәк?

Ушаглар: — Икинчи.

Тәрбијәчи: — Икинчи манганын ушаглары, кејинән кими јаныма

жалын. (Ушаглар тез келгенин тәрби-
ячинең янына кәлмәжә чалышыр-
лар). Ушагларла сөнбәти тәрбиячинең
хәләрден сонра апарыр.

Тәрбиячи: — Ушаглар, нечә би-
лгисиниз, нәдән башламаг лазым-
дыр?

Ирада: — Кубикләри рәфләрден
чыхармаг, сонра јумаг вә тәзәдән өз
јеринә јыгмаг лазымдыр.

Сәлим: — Кубикләри дәрһал јох,
рәфләри силдикдән сонра јыгмаг
лазымдыр.

Тәрбиячи: — Бәс ишә башламаз-
дан габаг сиз нә етмәлисиниз?

Ајдын: — Кимин нә иш көрәчәји-
ни мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Тәрбиячи: — Онда разылашын,
ким ишин һансы һиссәсини көрәчәк.

Ирада: — Мән лиф илә кубикләри
сүртәчәјәм.

Лејла: — Мән дә јујачағам.

Ајдын: — Һә, онда мән силәрәм.

Тәрбиячи: — Гәмәр, бәс сән нијә
дәнимирсән? Сән нә иш көрәчәксән?

Гәмәр: — Билмирәм.

Тәрбиячи: — Ушаглар, нечә би-
лгисиниз, Гәмәрә нә иш тапшырмаг
олар?

Ирада: — Биз разылашмышыг
ки, икимиз кубикләри јујаг, Кена
исә тәкчә силмәк истәјир. Гојун, Гә-
мәр дә кубик силсин.

Гәмәр: — Јахшы, силәрәм.

Гәмәр: — Сиз һәлә Сәлимин нә
иш көрәчәјини разылашмалысыныз.

Сәлим: — Онда мән тикити иши
апарачағам.

Тәрбиячи: — Јох, Сәлим, белә
олмаз. Ахы сән һәлә тәрбиячидән
сорушмаммысан ки, онлар үчүн ти-
кити иши көрмәк лазымдыр ја
јох? Дејәсән сән дә кубик силмәли
олачагсан.

Кечән дәфә биринчи манганын
ушаглары кубикләри јујаркән мә-
лум олду ки, кубики јумаг силмәк-
дән хејли тез баша кәлир. Одур ки,
фасилә олмамасы үчүн кубикләри
үчүнүзүн силмәјиниз лазымдыр.

Сәлим: — Јахшы, силәрәм, Адил
һәдәсиндән кәлә билмәдикдә мән
она көмәк едәрәм.

Беләликлә, тәрбиячинең көмәји
илә иш ушаглар арасында бөлүнүр
вә сифариш јеринә јетирлир.

Биз балачаларын икинчи—кубик-
ләри тәмир етмәк сифаришинең
аланда, ону да «Хејрхәһ ишләр
е'малатханасы»нда јеринә јетирдик.
Бурада бир нечә мәсәләни—ојун-
чаглары тәмир етмәк бачарығы,
көрпәләрә гајғы илә јанашмаг, бир-
кә әмәкдә иштирак етмә вәрдишлә-
ри вә ушаглар арасында мүсбәт гар-
шылыгылы мунасибәтин тәрбияси
мәсәләләрини һәлл етмәк лазым
иди.

Иш ашағыдакы шәкилдә тәшкил
едилмишди. Сифаришин јеринә је-
тирилмәси үчүн мангада 6 ушаг ај-
рылмышды. Онлар көһнә кубикләри,
мүхтәлиф рәнкли (алты рәнклән
ибарәт) ени кубикин јанларына бә-
рабәр, узуну исә истәнилән гәдәр
кағыз золаглар һазырладылар. Бу
иши биз јајда ахшам кәзинтиси вах-
ты јеринә јетирдик.

«Кичик группун ушаглары, биздән
хәлиш етдиләр ки, кубикләри тәмир
едәк. Көрүн онлар нечә сүртүлүб,
үстләриндә һеч нә көрүнмүр. Бах,
бу чүр кубикә мән рәнкли кағызлар
јапышдырдым. Көрүн о нечә бәзәк-
ли олду. Белә кубикләрдә мүхтәлиф
нахышлар дүзәлтмәк олар. Ким бир
гәдәр ишләмәк истәјир?

(Арзу едән стол архасына кеч-
син).

Бах, биздә нә гәдәр мүхтәлиф
рәнкли золаг вар. Ким дејәр, бун-
лары кубикә нечә јапышдырмаг ла-
зымдыр?

Ушагларын дедикләрини бәјәнә-
рәк, нәтичә чыхарырам: «Кубики
һәр тәрәфдән елә јапышдырмаг ла-
зымдыр ки, онун һәр тәрәфи мүхтә-
лиф рәнклә олсун».

Иш гајдасыны көстәрирәм: куби-
ки золагын үстүнә гојуб карандаш-
ла нишанламаг, сонра исә квадрат-
лар кәсмәк лазымдыр. Бу квадрат-
лар кубикә јапышдырылмалыдыр.
«Әкәр һәр бириниз кубикә мүхтә-
лиф рәнкли квадратлар јапышдыр-
саныз, онда кубик бах, белә бәзәкли
олачаг. Инди разылашын, ким һан-
сы золагы көтүрәчәк (иши бөлүш-
дүрмәжә көмәк едирәм).

Бөјүк гутудан һәрәниз бир кубик
көтүрүн вә ишә башлајын. Квадра-

ты жапышдыран кими ону жолдашыныза верин, сизе исэ башгасыны верэчэклер. Тэдричэн кубикин бүтүн тэрэфлерини белэ жапышдырачагыныыз».

Ушаглар ишлэјеркэн онлара һәр һансы чэтинлијин арадан галдырылмасында көмэк едирэм. Иш гуртарандан сонра она јекун вуруруг. Ушаглар кубиклари кичик група апарырлар.

Е'малатханада ушаглар әлдәгајырма ојунчаглар дүзәлдир ки, бунларла өзләри дә мәмнунијјәтлә ојнајырлар. Ушаглар ири иншаат материалларындан метро тикәркән онлара гатар дүзәлтмәк үчүн вагонлар лазым иди. Тәрбијәчи ушаглара тәклиф едир ки, өзләри гуту вә сап чархындан вагонлар дүзәлтсинләр. Е'малатхана дәрһал ишә дүшүр. Вагонун һазырланмасы илә тикинти материаллары ојунунда иштирак етмәјән башга ушаглар да марагланыр, онлар да ишә гошулурлар. Вагонларын гәшәнк олмасы үчүн ушаглар гутулара рәнкли кағыз жапышдырырлар. Гуту һазыр олдугда она чархдан дүзәлдилмиш тәкәрләри бәркидиб, пәнчәрә вә гапыны жапышдырдылар. Тезликлә бүтүн гатар тунелдә дајанды. Ушаглар истәјирдиләр ки, метронун киришиндә рәнкли кағыздан өзләринин кәсиб картона жапышдырдылары емблем. М һәрфи олсун: сәрнишинләр үчүн көстәрчинләр, платформа үчүн ишыглар (Бунлар ешилмиш кағыз дирәкләрә бәркидилмиш јүнкүл шарлар иди) һазырласынлар.

Китабларын тә'мири

Иш үчүн материал: ејин тә'мир тәләб едән (көтүкләри, чилдинин күнчләри дидилмиш) китаблар, ени 4—5 см. узунлуғу китабдан узун олан рәнкбәрәнк кағыз золаглар, мүхтәлиф рәнкли кағыз квадратлар.

Тәрбијәчи ушаглара мүрачизәт едәрәк онларын китаблары тә'мир етмәји өјрәнәчәкләри һагда мә'лумат верир: «Сиз артыг азачыг дидилмиш китаб көтүкләрини бәркитмәји бачарырсыныз. Ону нечә етмәји јадыныза салын. Бунун үчүн чилдин рәнкинә ујғун кағыз золаг

сечиб, ону китабын көтүјүнүн үстүнә гојмаг вә учунда артыг галаныны кәсмәк лазымдыр. Сонра һәмин золагы узунуна ики јерә гатлајыб, бир тәрәфинә жапышган сүртмәк вә китабы онун үзәринә гојмаг, бундан сонра золагын о бири тәрәфини жапышганлајыб ону чилдин үстүнә чевирмәк лазымдыр. (Әкәр ушаглар бүтүн золага бир дәфәјә жапышган сүртсәләр, онда золагы чилдин үстүнә чевирәнә гәдәр о гурујар вә золаг пис жапышар). Инди исә бу китаба фикир верин. Онун көтүјү һәддиндән артыг дағылыб. Әкәр биз көтүјә анчаг бир кағыз золаг жапышдырсаг, фәрги јохдур, чилд китабдан гопмалыдыр. Даһа да мөһкәм олсун дејә, кәлин чилдин ич тәрәфинә дә кағыз золагы жапышдыраг. Бунун үчүн һансы рәнкли, јохса ағ кағыз золаг көтүрмәк лазымдыр? (Мүәјјәнләшдирир ки, китабын вәрәгләри ағ олдугундан ағ золаг көтүрмәк лазымдыр). Золаглары белә жапышдырачагыг: онлары узунуна тән јары гатлајыб чевирәчәк, һәр ики үзүнә бирдән жапышган сүртүб (јапышган золагын бајыр тәрәфинә сүртүлүр), золагы елә гојуруг ки, бүкүк сәһифәләрин арасына дүшсүн. (Бу пријомлары ушаглара мүтләг јаваш-јаваш көстәрмәк лазымдыр, чүнки шифаһи олараг көстәрмә һәр бир сөзә бөјүк диггәт тәләб едир вә ола билсин ки, ушаглар тәрәфиндән дәрһал баша дүшүлмәсин, лазым кәлдиклә көстәрмәни дә, изаһаты да, тәкрар етмәк олар) вә мөһкәм сыхырыг. Икинчи золагы да беләчә, чилдин ашағысына жапышдырарыг.

Китаблар һәмишә гәјдасында олачәг.

Изаһатдан сонра ишин ардычылығы барәдә 1—2 ушагдан сорушуб ән мүрәккәбинин үстүндә дајанмаг лазымдыр: «Золагын һансы тәрәфинә жапышган сүртмәк лазымдыр? Көстәр. Золагы сәһифәләрин арасында нечә гојмаг лазымдыр? Көстәр».

Ушаглардан иш пријомларының там шифаһи изаһыны тәләб етмәк лазым дејил, онлары нечә етмәк лазым олдугуну көстәрмәк вә бун

арыча ифадэлэрлэ демәси илэ ки-
фәјәтләнмәк олар. Мәсәлән, «Мән
золагы бах белә бүкүб, сонра исә
ағачағам вә бах, бу тәрәфинә ја-
пышган сүртәчәјәм» вә с.

Чилд тәмир олуна заман ушаг-
ларын диггәтини онун бүкүлмүш
күнчләринә јөнәлтмәк вә бунлары
да бәркитмәјин лазым олдуғуну
ағач етмәк вачибдир. «Көрүн бу не-
сә едилир. Чилдин рәнкинә олан
квадрат көтүрүр, күнчү күнчүн үс-
түнә гојур (диагонал үзрә) вә кө-
сүрәм. Бу заман ики үч буағлы
алыныр. Мән бунлары чилдин күнч-
ләринә жапышдырырам. Сиз дә бу
чүр един».

Мәктәбә һазырлыг группунда ағач үзәриндә иш

«Ушаг бағчасында тәрбијә прог-
рамында көстөрилер ки, һәјаты-
нын једдинчи илиндә олан ушагла-
ра чәкич, кәлбәтин, мишар-бычгы
вә јастыағыз кәлбәтиндән истифадә
етмәји өјрәтмәк лазымдыр. Ушаг-
ларда бу вәрдишләрин тәрбијә
олунмасы јалныз һәр һансы фајда-
лы предметин һазырланмасы үзрә
практик фәалијјәт просесиндә мүм-
күндүр.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушағлара
мәмулаты һазырламағ үчүн (дәс-
мал асмағ үчүн асгы, куклалар үчүн
хизәк, јелләнчәк вә с.) јалныз ми-
шарлама, гурашдырма кими әмәлиј-
јатлары көрмәк асан олдуғу үчүн
бағча шәраитиндә ушағлара лазым
олан јарымфабрикантлардан исти-
фадә етмәк олар.

Әввәлчә биз ушағларла садә әш-
јалара (кукла мебелина) бахдыг вә
онларын һансы һиссәләрден һазыр-
ландығыны фәргләндирдик: мәсә-
лән, стул кубикдән вә кубикдән
узын тахтадан ибарәт иди. Бүтүн
стулларын ејни олмасы үчүн тирдән
бир бәрабардә кубикләр мишарла-
мағ, бундан өтрү исә онлары әввәл-
чә өлчмәк лазымдыр. Биз ушағлара
нүмунәни јарымфабрикатын јанына
гојарағ өлчмәји, бунунла да лазы-
ми һиссәләри сечмәји вә иши план-
лашдырмағ пријомларыны өјрәтми-
шик.

Дәсмал асмағ үчүн асгы. Тахтаны
(өлчүсү чертјожда көстөрилиб) ми-
шарла ики бәрабар һиссәјә бөлүр-
ләр. Бу һиссәләрден бири икинчи
асгы үчүн галыр. Она 5 гармагчыг
мыхлајырлар. Дирәкчији ортадан
мишарлајыр вә дајағ вәзифәси да-
шыјан һәр һиссәни кубикләрдеки
дешијә чалырлар (Бу һиссә ушагла-
ра һазыр вәзијјәтдә верилир). Тах-
таны гармагчыгларла бирликдә ди-
рәкләрә бәркидирләр.

Куклалар үчүн хизәк. Дирәкчији
мишарла үч һиссәјә—хизәјин тајы-
на мыхланан көндәлән тамасалара
бөлүрләр. Онларын үстүнә узунуна
фанер золағлар бәркидирләр.
Ушағлара фанердән узунуна кә-
силмиш бир әдәд золағ верилир,
онлар исә буну мишарла ики һис-
сәјә ајырырлар.

Хизәјин сөјкәнәчәјини вә јан ди-
варларыны тәрбијәчи өзү мишарла
ици јерә бөлүр, бу онлары хизәјә
мыхламағда вә дирәкләрлә бир-би-
ринә бәркитмәкдә ушағлара көмәк
едир.

Јелләнчәк. Фанер золағы ики јерә
мишарлајырлар. Онун бир һиссәси
кукла үчүн отурачағ олур, о бири
исә нөвбәти ишләр үчүн сахланы-
лыр. Фанер золағ мишарла дөрд һис-
сәјә мишарланыр. Куклалар үчүн
јелләнчәк, сатышда олан ушаг јел-
ләнчәкләри кими, чијә, иплә дүзәл-
дилир. Јелләнчәкдә дајағ кими, на-
зик ағачлардан истифадә олунур.
Ону һазыр ојуглары олан кичик ди-
рәкләрә чалырлар (ојугларын диа-
метри ағачын јоғунлуғуна ујғун ол-
малыдыр).

Јахшы олар ки, јелләнчәјин јүн-
күл сүрүшмәси үчүн о, диаметри
22—23 мм олан метал тәкәрләрин
көмәји илә көндәлән тирә кејдирил-
син. Тәкәрин чыхмамасы үчүн көн-
дәлән тахтанын јухары һиссәсиндә
кәсикләр (онларын арасындакы мә-
сафә 160 мм олмалыдыр) дүзәлтмәк
олар.

Ағач үзәриндә иш ушағлары өз
јенилији, мүхтәлиф аләтләрден ис-
тифадә едилмәси илә чәлб едир.
Ушағларда јолдаша, балачалара
гајгы мүнәсибәтини формалашдыр-

маг үчүн биз онлара чөкич вә ја ми-
шарла ишләмә гәјдаларыны өјрәт-
мәкдән истифаде етдик. Ушаглар өз
әллари илә хизәк дүзәлдәрәк бала-
чалара бағышлајыр, онлар да буну
севинчлә гәбул едир, онлара бөјүк
севинч кәтирән бу бәхшиши верән-
ләри гучаглајыр вә миннәтдарлыг-
ларыны билдирирләр. Өз әмәкләри-
нин лазымынча гүјмәтләндирилди-
јини вә башгасына севинч кәтирди-
јини көрдүкдә онларда балачалар

үчүн јенә дә көзәл бәхшишләр һа-
зырламаг арзусу јараныр. Балача-
лар үчүн ағачдан даһа нә дүзәлтмәк
мүмкүн олдугуну ушаглар өзләри
тәклиф едирләр. Тәрбијәчи белә мү-
закирәләрдән ушаглара јарымфаб-
рикаты һәдәр јерә корламаға имкан
вермәмәклә, өз ишләрини габагча-
дан планлашдырмағы өјрәтмәклә
галан ағач гырыгларындан јени еһ-
тијачы өдәјәчәкләрини тапмагдә
истифаде едир.

АҒАЧ ШӘКЛИНИН РӘСМ ЕДИЛМӘСИ

Н. ЛЕДЕНЈОВА

Бакыдакы 178 нөмрәли ушаг бағчасынын методисти

Тәбиәт нағыллара гәрг олуи муш
гәрибә бир әләмдир. Оиун сәрвәти,
көзәллији ушагларда чох дәрин ес-
тетик һиссәләр ојадыр. Тәбиәт ушаг-
лары овсунлајыб бу көзәлликдән
һәзз алмаға, ону дүзкүн гүјмәтлән-
дирмәјә һәвәсләндирир. Тәбиәтин
көзәллијини дујанларын һәјаты
зәнкин, мәһалы, шән кечир. Тәбиәт
ушагларын лүғәт еһтијатынын зән-
кииләшмәси, нитгинин, тәфәккүрү-
нүн иикишафы үчүн бол материал
верир.

Илин мүхтәлиф фәсилләриндә,
мүхтәлиф һава шәрантиндә мешәдә,
паркда, бағда, чөлдә јумшаг јашыл
отлара, әлван чичәкләрә, атлаз ке-
јимли ағачлара, сары, гырмызы,
ала-бәзәк јарпаглара бахыб онлар-
дан зәвг алмаг нә гәдәр марағлы-
дыр.

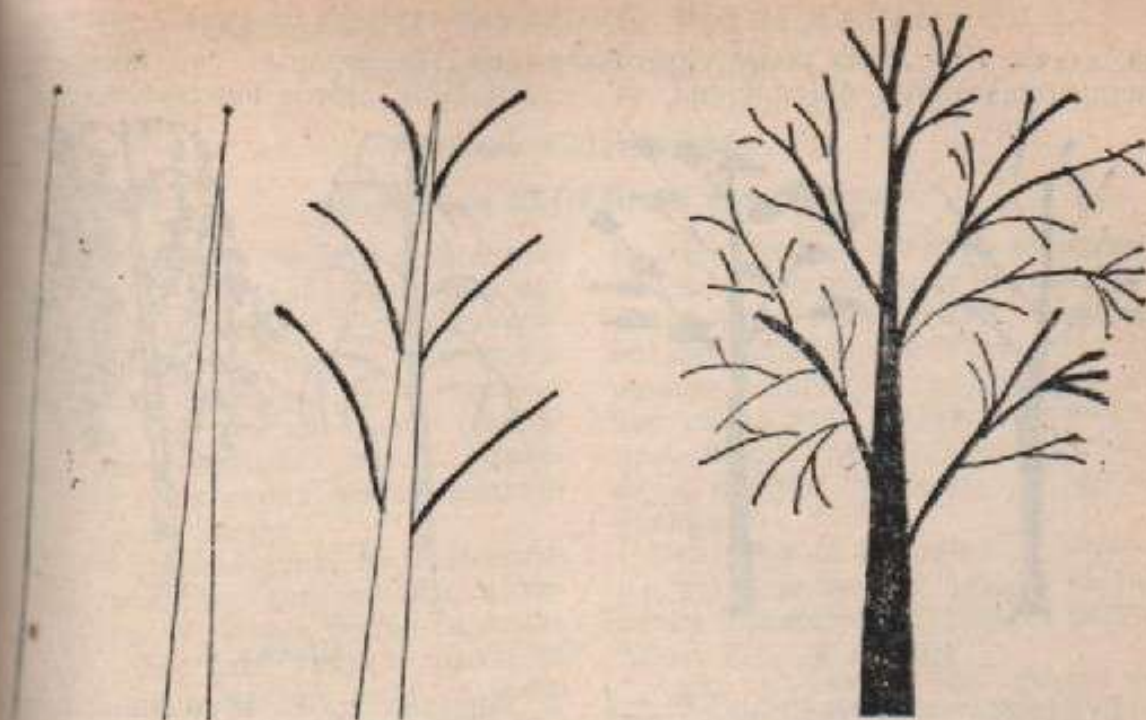
Мәһз тәбиәтин, онун әшја вә һа-
дисәләринин үзәриндә мүшаһидә-
ләр ушагларын билликләрини ке-
нишләндирир. Бүтүн бунлар ушаг-
ларын тәбиәтә мәһәббәтинин арты-
рыр вә онлары тәбиәти мүһәфизә-
јә чәлб едир.

Ушаг бағчасында ушагларын бе-
лә тәрбијә олуи масы онларын мәк-
тәбә һазырлығынын мүһүм амин-
ләриндән биридир.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар
тез-тез ағач шәкли чәкирләр. Онлар
ағачын мүхтәлиф нөвләрини тәсвир
етмәјә чалышырлар. Мүшаһидәләр
көстәрир ки, бәзи һалларда ушаг-
лар ағач шәкилләрини чәкәркән
мүхтәлиф чәтинликләрә үләшир-
ләр. Оиә көрә дә, ағачын чәкилмәси
үзрә илк аддымлардан ушаглара
оиун јолларыны өјрәтмәк ләзим-
дыр. Бу мәгсәдлә, илк нөвбәдә,
ушаглары ағачын гурулушу, ајры-
ајры һиссәләри, онлары ағач-
ларын (сөјүд, говаг, палыд, ағчага-
јын, чинар, шам вә с.) харичи көрү-
нүшү, ағачын хүсусијјәтләри илә
таныш етмәк ләзимдыр.

Ағачын нөвләрини истинад нөг-
тәләринин көмәји илә тәсвир етмәк
даһа асандыр (шәкил 1). Орта груп
ушагларына әввәлчә дүз хәтт үс-
түндәки ики нөгтә арасындакы ма-
сафәнин ағачын јоғунлуғуну бил-
дирмәси, јухарыдакы бир нөгтәнин
исә ағачын төпәси олмасы һағгында
мә'лумат верилир. Сонра ушаглар
һәмин бир нөгтәдән ашағыдакы ики
нөгтәнин һәр биринә бир дүз хәтт
чәкирләр.

Ағач шәкли боја илә чәкилир,
көвдәнин јоғунлуғуну вермәк үчүн
фырчанын ховуну сыхмаг ләзим-
дыр. Ағачын көвдәсини чәкмәји өј-
рәндикдән сонра онун будаглары

Шәкил 1.

ын чәкилмәсини дә өйрәтмәк лә-
зымдыр. Әввәлчә көвдәнин орта-
сында башлајыб ән бөјүк будаг-
ларын, сонра тәдричән ән кичик јар-
ымчы будагларын чәкилмәси гәј-
дасыны көстөрмәк ләзымдыр.

Адатән, ушаглар бүтүн ағачлары
ејни чүр чәкмәјә чалышырлар. Бә-

зән онлар јарпагларыны фәрглән-
дирирләрсә дә көвдәләрини тәхми-
нән ејни чүр чәкирләр. Она көрә дә
палыд, чинар, ағчагајын, чөкә, го-
ваг, сөјүд, шам, күкнар вә с. ағач-
лары фәргләндирмәји өйрәтмәк лә-
зымдыр (шәкил 2, 3, 4, 5, 6).

Шәкил 2.

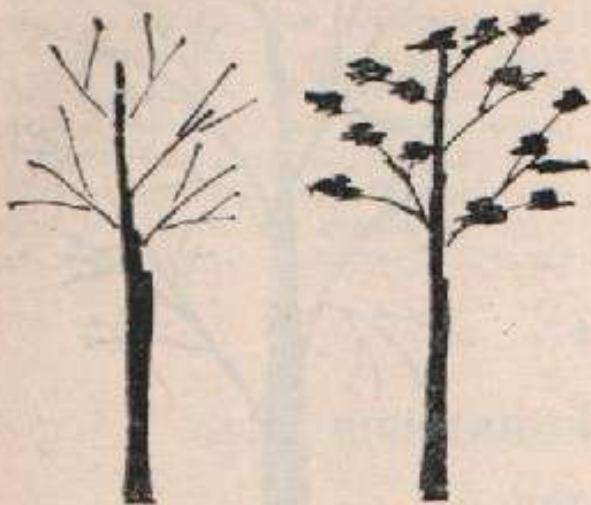
Ағач шәклини һәм гара, һәм
рәнкли карандашларла, һәм дә ак-
зареллә чәкмәји өйрәтмәк мәсләһәт
көрүлүр. Ушаглар карандашла
чизкиләр чәкмәји, ескиз һазырла-
магы, чеврәнин үстүнү рәнкләмәји,
јары гуру ховлу фырча илә ағачын

чәтиринини тәсвири јолларыны ба-
чармалыдырлар.

Ијнәјарпаглы ағачлар (шәкил 2)
әввәлчәдән ишарә едилмиш чеврә-
ләрдә фәсиләсиз чизкиләрлә чәки-
лир. Шам ағачы тәсвир едиләркән
көвдәнин һүндүрлүјүнә, зәрифлији-

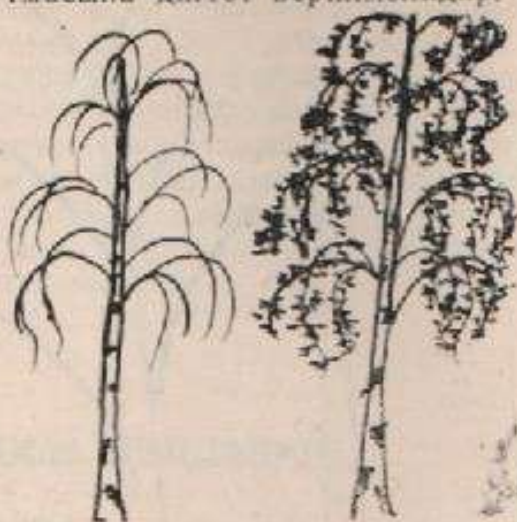
нә, азачыг тәпәсинә җахын һиссәсиндә будагларын бөҗүклүүнә, чә-

тирин будагларын уч һиссәсини тутмасына диггәт верилмәлидир.

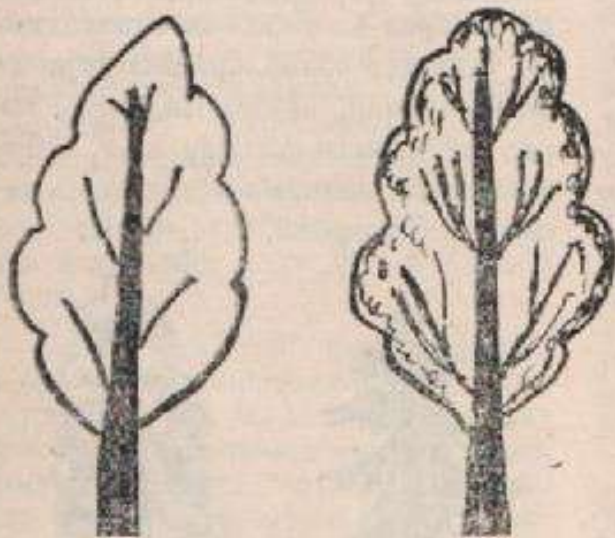
Шәкил 3.

Сүжетли рәсм чәкәркән башга ағачлар арасында шам ағачынын садәләшдирилмиш шәклини вермәҗи өҗрәтмәк зәруридир.

Шәкил 4.

Ушаглар шамы күкнардан фәргәндирмәҗи, онларын ғышда да өз донларыны дәҗишмәдикләрини билдирмәлидирләр.

Шәкил 5.

Ағчагаҗын ағачында будагларын симметрик дүзүлмәси, будагларын салланмасы, җарпагларын, бүтөлүкдә ағачын зәрифлиҗи, көвдәсини ағ, үстү гара халлы олмасы үзәриндә мүшәһидә ушаглары һәм мин ағачы дүзкүн чәкмәҗә һазырлаҗыр.

Бөҗүк вә мәктәбә һазырлыг группларында ушаглара җары гуру фырча илә һалыд, чинар (шәкил 5, 6) тәсвир етмәҗи өҗрәтмәк олар. Бунун үчүн хову дүз вурулмуш күт гурта-

Шәкил 6.

рачаглы фырча көтүрмәк лазымдыр. Фырча илә рәнки чох көтүрмәк олмаз. Фырчанын ховуну шагули шәкилдә җаваш-җаваш кағыз үзәриндә һәрәкәт етдирмәк мәсләһәтдир. Бу, ағачын бүтүн чәтирини тәсвир етмәҗә имкан верир.

Рәнки дәирәдә җаҗмаг гаҗдасындан да истифадә етмәк олар. (шәкил 5). Бүтүн бунлар ушаглары рәсметмәнин сирләри илә таныш едир. Онлары сүжетли шәкилләр чәкмәҗә һазырлаҗыр.

АЙЛА ЭН'ЭНЭЛƏРИ ВƏ ОНУН УШАГЛАРЫН ƏХЛАГ ТƏРБИЈƏСИНƏ ТƏ'СИРИ

Əминə ГƏДИМОВА

Азəрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Мəктəбəгəдər јашлы ушагларын тəрбијəсиндə айла эн'энэлəри мұ-
һүм ролə маликдир. Айла эн'энэлə-
ри улу бабаларымыздан бу күнə гə-
дər кəлиб чатан вə мұасир дəврдə
јаранан бир чох адəтлəри, дəв-
раныш нормаларыны кичик јашла-
рындан ушагларда мəһкəмлəндир-
мəјə имкан верир.

Айла эн'энэлəринə кəрə айлəнин
əхлаг чəһəтдən сағламлығы, мə'на-
ви дəјəри һағгында фикир сəјлəмəк
олар. Вахтилə ганунилашмыш вə
тəчрүбədə сынагдан чыхмыш айла
эн'энэлəри ушаглара чох бəјүк тə'-
сир кəстəрир. Һәр шejдən əввəl,
она кəрə ки, мəвчуд эн'энэлər айлə-
ни мəһкəмлəндирир, онун һəјаты-
нын дүзкүн гурулмасыны тə'мин
едир, ону бир коллектив кими ха-
рактеризə едир. Бу исə чох вачиб-
дир.

Айла эн'энэлəри айлədə гəбул
едилмиш вə јашлы нəсилдən кəнч
нəслə өтүрүлən адəт вə дəвраныш
нормаларынын мəчмусудур. Белə
нормаларын јүксəк гijмəтлəнди-
рилмəси, əзиз тутулмасы, онлара
эмəл олунмасы јашлыларла ушаг-
лары бир-биринə даһа да јахын-
лашдырыр, онлар арасында доғма-
лыг һисслəрини мəһкəмлəндирир,
мəнафелəрини үмүмилији һағгында
мəһкəм əгидəнин јаранмасы-
ны тə'мин едир. Белə адəтлəрə, нор-
малара јијəлəнмиш ушаглар айлə-
нин намусуну һәр шejдən јүксəк ту-
тан, ону горујан кəнчлər кими бə-
јүјүрлər.

Мəктəбəгəдər мұəссисəлəрдə
апардығымыз мұшаһидəлər кəстə-
рир ки, бир чох һалларда ушагла-
рын һэрəкəтлəриндə, јашлылара
вə јашылларына мұнасибəтлəриндə
өзүнү кəстəрən нөгсанлар онларын
айлəлəриндəки эн'энэлəрин дүзкүн
олмасындан ирəли кəлир.

Һələ бир чох айлəлəрдə (хүсуси-
лə јашлы нəсил арасында) оруч

тутмаг, гурбан кəсмəк, мəһəррəм-
лик вə с. дини ајинлər јеринə јети-
рилир, сүннəт тоју едилир. Белə эн'-
энэлəри ушаглара баша салмаг, өј-
рəтмəк истигамəтиндə һеч бир иш
көрүлмəсə белə, онлар истəр-истə-
мəз һəмин эн'энэлəрин шаһиди
олур, мұəјјən лəзымсыз шejлər өј-
рəнирлər.

Она кəрə дə илк нөвбədə мəһкəм
јер тутмасы тəвсијə олунан эн'энə-
лəрин өзлəрини мұəјјəнлəшдирмəк
лəзымдыр.

Айла эн'энэлəри, һәр шejдən əв-
вəl, ушаглары совет чəмијјəтнини
үзвү, əсл коллективчи кими тəрбијə
етмəјə јөнəлдилмəлидир. Коллектив
ичəрисиндə олмаг, инсанлар ара-
сында јашамағы, онларла нормал
дəвранмағы, өзүнү бир вəтəндаш
кими дəрк етмəји өјрəтмəк ушағы
башлыча олараг, социал функција-
ны јеринə јетирмəјə һəзырламаг
демəкдир. Нəтичə е'тибарилə елə
бу, айлəнин социал функцијаы је-
ринə јетирмəси демəкдир.

Үмүми мəнафејин, өз адəтлəри-
нин олдуғу мəһкəм, мəһрибан айлə-
дə, адəтəн, ушаглар коллективчи
кими бəјүјүрлər. Һәр һансы гəјдə-
нын позулмасынын үрəкдən мұһа-
кимəјə мə'руз галдығы айлəлəрдə
айла гануниларындан јан кечмəк ол-
мур. Айла коллективи атмосфери
јалана, тəнбəллијə јол вермəдикдə
ушаг һəјатын тəлəблəри илə гар-
шылашыр. Һәр аддымы үчүн мəс'-
улијјəт дашыјыр.

Јашлылар вə ушаглар арасында
айлəдаһили үнсијјəтин дүзкүн јə-
ранмасы айлə эн'энэлəри үчүн əл-
веришли шəранти тəмин едир. Ва-
лидејн ушагла һесаблашмалы, өз
шəхси нүмунəsi илə һәр һансы ишə
нечə мұнасибəт бəслəмəјин лəзым
кəлдијини кəстəрмəлидир. Валидејн
өз иш јери, əмəјинин характери һағ-
гында ушагла сəһбəт етдикдə, ону
иш јеринə апардыгда ушагда вали-

дејинин эмәјинә хусуси һөрмәт јараныр, валидејиннә бәнзәмәк арзусу баш галдыр.

Аиләнин јашлы үзвләринин гаршылыгы мүнәсибәти ушаглара мүнә олур. Н. көрүр ки, бөјүк гардашы пис иш тутмуш, лакин сәһвини бојнуна алмышдыр. Ата, ана, бөјүк бачы, нәнә вә баба она хејирхаһ мәсләһәт верир. О өјрәнир ки, аиләдә бирн сәһвә јол вердикдә һамы она көмәк көстәрмәјә һазыр олур. Јахуд, И. көрүр ки, ата истираһәт күнү достлары илә кәзмәјә, балыг тутмаға кетмәјә разы олмады, чүнки о, һәмнин күнү аилә илә бирликдә шәһәр кәнарында кечирмәјә сөз вериб. Р. көрүр ки, аиләни киноја кетмәјә һазырлашдыглары вахт бәбасы вә нәнәси кәлдијинә көрә ата-анасы планы дәјишир вә сөз верирләр ки, киноја сабаһ кедәчәкләр.

Аиләдә коллекиал рәһбәрлик, бир чох мәсәләләрин коллектив һәлли чох мүнһүм тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Аиләнин сәрбәст вахтынын, јай истираһәтинин, рајона (шәһәрә) гоһумларынын јанына сәфәринин коллекиал планлашдырылмасы вә һәлл едилмәси чох фајдалыдыр. Аиләнин бүдчәси, гаршыда дуран ән бөјүк тәсәррүфат иши, аиләнин мүнәјјән тәдбирлә әлағәдар хәрчи, кимә исә гијмәтли палтарын алынмасы вә с. ушагдан кизлә олмамалыдыр.

Ушаг билмәлидир ки, о, дүнјада тәк дејил. Ушаға бу һәгигәти мәнимсәтмәк чәтиндир. Бунун үчүн о тәчрүбәдә һәмнин һәгигәти һисс етмәлидир. Ушаг билмәлидир ки, аиләдә һәр шеји—һәм әмәји, һәм дә гајғыны, һәм диггәтлилији, шадлығы, һәм дә гүссәни тән бөлүрләр.

Аиләдә әмәк бөлкүсүндә бәрәбәрлик, аиләнин һәр бир үзвүнүн күчү чатап ев ишинә чәлб едилмәси мүнһүм ән'әнәләрдәндир. Ана лазым кәлдикдә көстәриш верир. Ата оғлу илә физики гүввә тәләб едән ишләрдә мәшғул олур, тәрәвәз һазырлајыр, мағазја кедир, тозсоран, дөшәмә снләндә ишләјир. Бөјүк бачы һәр сәһәр кичик гардашыны ушаг бағчасына апарыр, евдә гајданы

көзләјир. Балача К. исә чичәкләрә су верир, гушлара дан сәпир, ојнајыр. Әмәк просесиндә бир-биринә көмәк етмәк һәмнин ән'әнәни мөһкәмләндирир.

Аиләдә белә әмәк тәшкилинин бөјүк тәрбијәви ролу вардыр. Ушаг аиләдә үмуми гајғыда иштирак етмәклә аиләнин һәјәтына бардылығы һисс едир. Тәчрүбәдә онда белә бир мүнһүм аилајыш мөһкәмләнир: аиләнин һәр бир үзвүнүн өз вәзифәси олмалы, аиләдә тәмизлик вә раһатлығын көзләнилмәси үчүн һәр бир иш јеринә јетирилмәлидир; аиләдә елә гајда-ғанун олур ки, она табә олмамағ олмаз, аилә үзвләринин һамысынын фаәлијјәти аиләнин үмуми мәнафејинә хидмәт едир; һәр кәсин әмәји тәкчә өзү үчүн дејил, һамы үчүндүр.

Аиләнин башчыларындан биринин олмадығы һалларда ушагларын онун гаршысында һесабат вермәси дә мүнһүм ән'әнәдир.

Валидејн гаршысында һесабат вермәк адәт шәклини алмыш аиләләрдә онун евдә олмалығы мүддәтдә ушагларын мәс'улијјәти гат-гат артыр, о, валидејни хош хәбәрлә, јени наилијјәтләри илә севиндирмәјә чалышыр. Валидејн сәфәрдән гајытдыгдан сонра бүтүн јениликләр аилә шурасында мүнәкирә олунур. Мәктәбәгәдәр јашлы ушаг бағчада баш верән һадисәләрдән, һәјәтдә јолдашлары илә нечә ојнамасындан, гуллуғ етлији ев һејванларындан, евдә көрдүју ишләрдән, аилә үзвләриндән данышыр.

Аилә ән'әнәләри бир чох һалларда ән садә адәтләрин көмәји илә јараныр. Ушаг һәр дәфә телевизор гошмағ үчүн валидејндән ичәзә истәјирсә, көрпә јухулајанда сәсизлији көзләјирсә, бөјүк гардаш вә бачысы дәрсләрини өјрәнәркән, јахуд јашлылар истираһәт едәркән радиону ачмырса, артыг һәр һансы ән'әнәни көзләмәјә һазыр олур.

Аилә шәнликләринин кечирилмәси ән кениш јајылмыш ән'әнәләрдәндир. Белә чәтинликләр мүнхәлиф һадисәләрлә бағлы тәшкил олунур. Мәсәлән, валидејн јүксәк дөвләт

мүкафатына лажиг көрүлмүшдүр, ушаг илк дөфө мөктөбө кедир, ким исә тәһсилни мүәјјән марһаләсини баша вурмуш, орта вә ја али ихтисас мөктәбинә гәбул олуишдүр, ким исә октјабрјат вә ја пионер сырларына гәбул едилмишдир, кимин исә ад күнүдүр вә с.

Аилә шәһликләри мөһрибан вә чошгуи шәрантдә кечир. Јашлылар, ушаглар, ән јакын гоһумлар стол архасында әјләшир, аилә үчүн әләмәтдар һадисә гејд олунур, јашлы ушаг да үмуми сөһбәтә гошулур; һәр кәс өз һиссини, һәјәчаныны, истәк вә арузларыны ифадә едир. Белә мәчилисләрдә гејиб-ичмәк арха планә кечир. Башлычасы үнсијјатдир. һамы охујур, рәгс едир, әјләнчәли ојунларла мәшғул олур, мусиги динләјир, зарафатлашыр вә с.

Аиләдә бир сыра мәдәни ән'әнәләр өзүнә јер тапыр. Бир чох аиләләрдә һәр һәфтә коллектив шәкилдә театр тамашаларына, сиркә, кино-театрларда кинофилмләрә бахмаға, музејләрә, сәркиләрә кетмәк вә гајытдыгдан сонра мұзакирәсини кечирмәк ән'әнә шәклини алмышдыр. Ушагларә ушаг китабларыны охумаг вә онун әтрафында сөһбәт ачмаг, телевизор верилишләринә коллектив бахыш, радио вә ја валчалдыранла мусигини динләмә дә аиләләримизни чохунда ади һал олмушдүр. Белә тәдбирләрдән сонра кечирилән мұзакирә вә сөһбәтләрдә ушагларә кениш мејдан вермәк, онларын фәаллығыны артырмаг ләзимдыр.

Аилә ән'әнәләринин ән мүһүмләриндән бирини ингилаби бајрамларын, тарихи күнләрин тәнтәнаһи гејд олунмасыдыр. Аиләдә ингилаби бајрамларын гејд олунмасы ушагларә ичтиман һәјәтимыза дахил едир, онларын идеја-сијаси тәрбијәсинә күчлү тәсир кәстәрир. Бајрама һазырлашаркән мөктөбәгәдәр ушагларә онларын күчләринә

мүнафиг тапшырыглар верилмәлидир. Мәсалән, 8 Март Бејһәлхалг Гадыилар күнүнү гејд етмәжә һазырлашаркән ушаглар евин тәмизләниб саһманә салынмасында, столун ачылмасында (салат үчүн көјәрти доғрамаг, јумурта биширмәк, картоф сојмаг, гәб јумаг вә с.) иштирак едә биләрләр. Нәһәжә, анаја һәднјјәнин, откритканын ушагларла бирликдә верилмәси, онларын һазырладыглары шәкилләр, аппликасијалар, сүвенирләрини тәнтәнаһи тәғдим олунмасы ушагларда аналарә һөрмәт, мөһәббәт һиссини хејли артырыр.

В. И. Ленинни анадан олдуғу күн онун әбидәси өнүнә кедиб тәр чинчәкләр гојмаг, даһи рәһбәрин вәсијәтләрини хатырламаг, Бөјүк Октјабрын илдөнүмүнү, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинини гурулмасыны, 1 Мај бајрамыны аиләни гејд етмәк ушагларда бајрам әһвалируһијјәсини јүксәлдир. Бајрамын әһәмијјәтини артырыр.

Бақыда сентјабрын 20-дә ушагларын 26 Бақы комиссары мемориалына бахмаға апармаг имканы вар. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мұбаризәдә чанларындан кечмиш гәһрәманларын фәдакарлығы илә танышлыг дәррин идеја-ингилаби ән'әнә олмагаз бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Беләликлә, мұтәрәгги аилә ән'әнәләри аиләдә гаршылыглы һөрмәти тәмин едир, онун мөһрибан коллектив кими инкишафына тәкан верир. Аилә ән'әнәләри һәр бир аиләнин хүсуси әмәк вә һәјәт үслубуну мүәјјәнләшдирир. Ушаглар мүәјјән гајдада мұтәшәккилијә алышырлар. Онларын һәјәти даһа марағлы, мазмунлу вә шән кечир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, көзәл аилә ән'әнәләри шәрантивдә бөјүмүш канчләр өз шәхси һәјәтларыны јакшы гура билирләр; онларда јүксәк әхлағи кејфијјәтләр өзүнү кәстәрир.

УШАГЛАРДА КӘКӘЛӘМӘ

Мансур АББАСОВ

педагожи елмлар намизэди

Нитг проблеми инсанын али синир фәалијјәтинин мүнүм вә мүрәккәб проблемидир; нитг јалныз инсана хас олуб дил васитәсилә онларын бир-бирилә үнсийјәт сахламаларына хидмәт едир. Нитг ушаг шәхсийјәтинин формалашмасында, камилләшмәсиндә вә фәалијјәтинин истигамәтләндирилмәсиндә мүнүм васитә олмагла онун әгли вә мә'нәви инкишафында бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Ушаг дүнјаја кәләркән нитгә малик олмур. Адамда хүсуси нитг органлары јохдур. Әсасән нәфәсалма, чәјнамә вә удма органларындан нитги билаваситә әмәлә кәтирән органлар кими истифадә едилир. Инсанда нитг ирсән кечән анатомик вә физиоложи хүсусийјәтләр әсасында башга адамларла үнсийјәт просесиндә јараныб инкишаф едир. Ф. Енкелс гејд едир ки, «дил башга инсанларла һәгиги үнсийјәт тәләбатындан мејдана кәлмишдир».

Нитг функцијасынын инкишафы фәвгәл'адә мүрәккәб просесдир. Ушағын нитги икинчи сигнал системинин формалашмасы әсасында инкишаф едир. Ушаг јашларында сигнал системлери һәм организм дахили әләминдән, һәм дә ону әһатә едән харижи мүнүтдән асылы олараг формалашыр. Ушагда икинчи сигнал биринчи сигнал системи илә гаршылыгы әлағәдә инкишаф едир. Икинчи сигнал системи һаггында тә'лим јаратмыш И. П. Павлов белә һесаб едирди ки, биринчи сигнал системини шәрти рефлексләр—көрмә, ешитмә, дад, ағры кими билаваситә һиссләрә тәсир едән рефлексләр тәшкил едир. Биринчи сигнал

системи инсанларда вә һејванларда мөвчуддур. Икинчи сигнал системи исә јалныз инсанларда мөвчуддур. Бу сигнал системи ушагларда әтрафдакыларла нитг үнсийјәти сахламаг нәтичәсиндә инкишаф едир. Икинчи сигнал системи инсанын давраһышыны тәһзим едир.

Чох вахт ушағын инкишафындакы ләнкимә онун нитгинин ләнкимәси вә ја позулмасы илә (дислалија, мүрәккәб дислалија, алалија, ушаг афазиясы, дизартрија, тынтынлыг, кәкәләмә вә с. нитг нөгсанлары илә) нәтичәләнә биләр.

Нитгин позулмасы ајры-ајры сәсләри сәһв тәләффүз етмәкдән башлајараг, үнсийјәтин кәскин позулмасы вә ја нитгин мүхтәлиф нөгсанлары формасында тәзаһүр едир. Нитгин кеч инкишафы вә ја позулмасы ушағын үмуми инкишафына да мәнфи тә'сир кәстәрир.

Ушаг јашларында ән кениш јажылмыш нитг позгунлуғларындан бири кәкәләмәдир. Кәкәләмә мәктәблинин әгли вә психи инкишафына пис тә'сир едир. Бу да онун тә'лимдә кери галмасына, синифдән синифә кечдикчә хәстәлијин шидәтләнмәсинә сәбәб ола биләр. Кәкәләјән ушаглар ичтиман ишләрдә дә тәһәббүскарылыг вә фәаллыг кәстәрә билмирләр.

Кәкәләмәни нечә мүаличә етмәк вә онун гаршысыны нечә алмаг барадә данышмаздан әввәл, кәкәләмәнин нә олдуғуну вә онун инкишафында синир системинин нечә рол ојнадығыны билмәк лазимдыр.

Кәкәләмә кениш јажылмыш хәстәликдир. Кәкәләмә заманы нит-

гин темпи, ахычылыгы, ритми позулур. О, нитгин тәһриф олунмасында, гејри-ихтијари ланкимәләриндә, һабелә ајры-ајры сәсләрин вә һечаларын мәчбурән тәкрар едилмәсиндә өзүнү бүрузә верир.

Ушагларда кәкәләмә чох вахт тәһфүсүн кәскин сурәтдә позулмасы илә јанашы кедир. Кәкәләмә бир сыра әләмәтләрдә дә характеризә олунур. Кәкәләјән ушагларын нитгин ғычлашыр, данышаркән нитг әзәләләриндә спазма мүшәһидә едилир. Белә ушагларда көз ғырпма, чијин чәкмә, дырнаг чейнәмә овчуну агзына јакышлашдырма вә с. һаллар мүшәһидә едилир. Горхаглыг вә инамсызлыг кәкәләјән ушагларда өзүнү даһа ајдын шәкилдә бүрузә верир. Ушагын характериндә јаранан дәјишиклик онун давраһышында, башгалары илә мүнасибәт вә рафтарында габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Онда вәлидејиләринә, әнлә үзвләринә, мүәллимләринә етиһассызлыг јараныр, сөзүндә, сөһбәтиндә вә һәрәкәтиндә инадкарлыг дигтәти чәлб едир.

Кәкәләмә әксәр һалларда ики јашындан беш јашынадәк олан дөврдә дә башлаја биләр. Ғызларда оғланлара нисбәтән кәкәләмәјә даһа аз тәсадүф едилир.

Бу хәстәлијә чох вахт синирләри зәифләјән вә нитг инкишафы ләнкијән ушаглар тутулур. Бәзән бу хәстәлик бир сыра јолухучу хәстәликләрдән (ғызылча, скарлатина, дифтерија, көј өскүрәк, ганлы исһал вә с. сонра әмәлә кәлир. Бир сыра һалларда кәкәләмә организм үчүн әлверишли олмајан мүхтәлиф хәричи шәраитин (физики чәза, горхутмаг вә с. антипедагожи һәрәкәтләр вә с.) тәсири нәтичәсиндә баш верир.

Кәкәләмә ушагын әзијјәтли дәһгәләр кечирмәсинә сәбәб олур, ону коллективдән, јашыдларындан ајырп, охумасына, пешә сечмәсинә мәне олур, өз габилијјәтини бүтүнлүкдә көстәрмәјә имкан вермир, пис охумаға кәтириб чыхарыр. Ушаг данышмаға утаныр, гарадинмәз олур, јолдашлары, достлары һәтта ата-анасы илә үнсијјәт сах-

ламагдан чәкинир. Горхаглыг вә инамсызлыг мәктәб јашына чатмыш ушагларда өзүнү даһа ајдын шәкилдә бүрузә верир. Мүәллимин дигтәтсизлији, лагејдлији бир чох һалларда ушагы «шикәст» едир. Мүәллимин «отур јериндә, һеч на билмирсән», Сәнин јазын да данышыгын кими бир гејпјә дәјмәз» вә с. сөзләри ушагын һәјәчанланмасына сәбәб олур, онда үмидсизлик, күскүнлүк доғурур, о верилмиш суала ја әсла чаваб вермир, ја да ки, чох ғыса чаваблар вермәјә чәлышыр. Тәчрүбәсиз мүәллимләр онлардан дәрс сорушмаг истәмир, ја да јазылы тапшырыг вермәклә кифәјәтләнирләр. Нәтичәдә ушаглар мүәллимләрин суалларына чаваб вермәклән чәкинир, нитг ғысурларыны бүрузә вермәмәк хәтиринә һәтта дәрсә һазыр олмадыгыны билдирир.

Мүәллим һәссаслыг көстәрмәли, кәкәләјән ушагын кечирдији һисси дүјағы бачармалыдыр. Мүәллим онда кәкәләмәнин арадан ғаллырылмасына инам јаратмәли, онун шәхсијјәтини вә мәнлијини алчалдан һеч бир сөз вә һәрәкәтә јол вермәмәлидир. Ушагын фәал күчүнү, фәрди психоложи хусусијјәтләрини, имканыны, әнлә шәраитини, нитгиндә олан нөгсанлары өјрәнмәлидир.

Кәкәләмә үч нөв олур: клоник, тоник вә ғырышыг. 1. Клоник кәкәләмәдә ушаг сөзүн биринчи сәсини, һечасыны бир нечә дәфә тәкрар едир: мәсәлән, а-а-алмаг, ки-китаб. Клоник кәкәләмә кәкәләмәнин ән јүнкүл формасыдыр. 2. Тоник кәкәләмәдә ушаг сөзүн биринчи сәсини ифадә едә билмир. Бу кәкәләмәнин ән ағыр формасыдыр. Кәкәләмәнин бу формасында ушаг сант вә самит сәсләрдә дә дајаныр вә өзүнү сыхараг онлары тәләффүз едир. Мәсәлән, к-итаб, а-на. 3. Ғарышыг кәкәләмә. Бу кәкәләмә заманы ушагын нитгиндә клоник вә тоник ғыч олма һаллары баш верир. Мәсәлән, а-а-анам, мә-нә ки-китаб алды. Чох вахт кәкәләмәнин ғырышыг—

клоник-тоник нөвүнә тәсадүф едилр.

Башлангыч мәрһаләсиндә кәкәләмә чох вахт јүнкүл формада олур, клоник кәкәләмәнин тоник кәкәләмәјә кечмәси хәстәлијин ағырлашдығыны көстәрир. Кәкәләмәнин ағыр нөвү заманы ушағын үзү гызарыр, ону сојуг тәр басыр. Онун нәфәси даралыр вә ган дөврәны позулур. Белә ушагларда чох вахт тәнәффүс ағырлашмыш, кәркинләшмиш олур. Оиларда горхуја мејл көстәрмәк, үз, бәдән әзәләләринин кәрилмәси кими невратик тәзәһүрләр вә с. мұшаһидә олунур. Кәкәләјән ушаглар чох вахт иштаһадан дүшүрләр, онларын јухусу гачыр. Оилар нараһат јатыр, дәһшәтли јухулар көрүрләр.

Кәкәләмәнин мұхтәлиф сәбәбләри вар. Ушаг әксәр һалларда зәрәрли харичи амилләрин тәсири илә кәкәләјир. Ушағын синир системинин зәифләмәси үчүн јолухучу хәстәликләр (гызылча, скарлатин, дифтерија, көј өскүрәк, ганлы исһал вә с.) әлверишли зәмин јаралыр. Аиләдә ушағын күн режиминә риәјәт едилмәмәси, физики чаза нәтичәсиндә дә кәкәләмә баш верә биләр.

Ушагда кәкәләмәнин башланмасына чох вахт валидејиләрин өзләри мұгәссирдиләр; онлар һәддиндән артыг әзизләдикләри ушаглары илә бирдән-бирә кобуд рәфтар етмәјә башладыгда ушаг һәмин хәстәлијә тутула биләр. Ушағын нитги тамам формалашмадығы һалда, валидејиләри ушағын күндәлик режиминә риәјәт етмириләр, чохлу китаб охумагла ушағы јорур, мүрәккәб сөзләри, чүмләләри, ше'рләри тәкратламаға мәчбур едилрәр.

Валидеји биринчи синифдә охујан вә физики чәһәтдән зәиф олан ушағыны синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар вахтларда кечирилән бүтүн тәдбирләрдә (мусиги, рәсәмлыг, шахмат, бачарыглы әлләр вә с. дәрәкәләрдә) иштирак етмәјә тә'кид едилр. Валидејин бу тәкиди мұсбәт нәтичә вермәк әвәзинә ушағын нормал инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир. Нәтичәдә ушагда

кәкәләмә башлајыр. Балача ушагларда һәтта ит, пишик, бәрк гышыгырыг, паравоз фити вә с. кәкәләмә хәстәлијинә сәбәб ола биләр.

Чох вахт валидејиләр өзләри дә кәкәләјән ушаға сәһв јанашыб ону мазәммәт едилр, нитгини дүзәлдиләр. Лакни бу, онун нитгинә пис тә'сир көстәрәрәк, кәкәләмәнин даһа да гүввәтләндирилр. Мұшаһидәләр көстәрир ки, кәкәләмәнин гаршысыны алмаг ону мұаличә етмәкдән асандыр. Кәкәләмәнин профилактикасы чох мұһүм вә олдугча чәтти ишдилр. Һәр ушаг өзүнә фәрди мұнасибәт, хусуси тәрбија үсуллары тәләб едилр.

Ушагларда кәкәләмәнин гаршысыны габагчадан алмаг вә ону мұаличә етмәк үчүн кениш ушаг мұаличәханалары вә педагожи идәрәләр шәбәкәси вардыр. Бунуила әләгәдар олараг, илк профилактик вә зифәләрдән бири ушаг јолухучу хәстәликләринин вә башга хәстәликләрин габагчадан гаршысыны алмагдыр. Ушаг хәстәлија тутулдугда мұаличә едән һәкимин мәсләһәти илә һәмин хәстәлијин јүнкүл кечмәси вә тамам мұаличә олунмасы үчүн лазыми тәдбирләр көрүлмәлидилр. Јолухучу хәстәлик давам едән дөврдә вә сағалма мәрһаләсиндә ушаг үчүн максимум руһи сакитлик јаратмаг, она дигтәт вә гајы көстәрмәк лазымдыр.

Кәкәләмәнин анаданкәләмә вә мұаличә олунмајан хәстәлик олмасы, һәмчинин кәкәләмәнин мұаличәсиз кечиб кетмәси, һәкимин вә логопедин ишә гарышмасына еһтијачын дәһамасы фикринә инанмаг олмаз.

Ушагларда кәкәләмәнин габагчадан гаршысыны алмаг үчүн валидејиләр аилә гуаркән дәриндән фикрләшмәли, евдә сакит шәрәит јаратмаг, күндәлик режимә чидди риәјәт, аилә үзләри арасында хош, сәминн вә мейрибан мұнасибәт јаратмаг лазымдыр.

Валидејин нитги һәмишә ушаглар үчүн нүмунә олур. Одур ки, валидеји өз нитгинин сәлислијинә, тәмизлијинә, дүзкүнлүјүнә фикир вермәлидилр. Валидејин сәһв тә-

лаффуз етдији сәсләр, сөzlәр, ифа-даләр вә ја онун нитгиндә олан кәкәләмә ушагларын јаддашында мейкәмләнир.

Валидејнләр ушагларын кәкәләмәсини габагчадан гаршысыны алмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрмәли, ејни заманда ушагларда өз гүваләринә инам вә өз нитгиндәки нөгсаны арадан галдырмаға шүүрлу чәһд тәрбијә етмәлидирләр. Валидејнләр бачы вә гардашлары илә кәкәләјән ушаг арасында гаршылыглы һөрмәт, мәнәббәт, сәминијәт јаратмалыдырлар.

Ушагын јашына ујғун кәлмәјән китабы, хусусән кечәләр дәншәтли нағыллары онун үчүн охумаг олмаз, чүнки белә нағыл ушагда горху һисси әмәлә кәтирә биләр. Ушагларын јанында бөјүкләрин көрдүкләри вә ја ешитдикләри горхулу һадисәләри данышмаларына јол верилмәмәлидир. Онлара ев һејванларындан горхмамаг, ит, пишик, кәнд јерләриндә исә инәк, өкүз, хоруз вә с. һејванлары севмәји өјрәтмәк لازمдыр. Ејни заманда гејд етмәк لازمдыр ки, һејванлары ачыгландырмаг, иничитмәк олмаз. Чүнки бу, онлар үчүн тәһлүкәлидир.

Ушаг бөјүдүкчә кәкәләмәк хәстәлији күчләнир вә ағырлашыр. Кәкәләмә чох вахт ушаг мәктәбә кәдәндән сонра даһа да күчләнир. Бу онунла әлагәдардыр ки, мәктәбдә ушаг таныш олмадығы коллективдә дахил олур. Онун нитгинә јүксәк тәләбләр верилир: ушаг мұәллимни, бүтүн синфин диггәти алтында данышмалы олур. Буна көрә дә кәкәләмәни мәктәбәгәдәр дөврдә мұәличә етмәк لازمдыр. Әкәр логопедик мәшғәләләр вахтында башланарса, кәкәләмә гыса мүддәтдә тамамилә сағала биләр. Кәкәләмәни мұәличә етмәк үчүн әсасән комплекс методдан истифадә едирләр. Комплекс мұәличә методуна дәрманлар вә мұәличә просејуралары, психотерапија, логопедик мәшғәләләрдә мұәличә, бәдән тәрбијәси, ритмика, тәрбијәни тәдбирләр дахилдир.

Совет Иттифагында кәкәләмәни мұәличәсиндә тәтбиғ едилән ком-

плекс мұәличә системи даһа фәјдалы вә елми чәһәтдән әсасландырылмыш мұәличә методудур. Бу методда логопедик мәшғәләләр мұһүм јер тутур. Кәкәләјән ушаглара логопедик тәсир, әсасән, кәкәләмәни маһијәти вә онун үмуми мұәличә принципләри илә мұәјјән едилдир. Бүтүн бунлар изаһат, инандырма, тәлгин, мұәјјән шәраитләр јаратмаг вә башга јолларла ушагын психикасыны сағалтмагдан ибарәтдир.

Кәкәләјән ушагларла нитг мәшғәләләри онларын һәјата марағына вә ојунларына ујғун олараг гурулмалыдыр. Белә мәшғәләләр тәсадүфдән-тәсадүфә дејил, ардычыл, системли апарылмалыдыр. Мәшғәләләр заманы онун диггәтинин јажынмамасы үчүн отагда сакитлик тәмин едилмәлидир. Ушагларын нитги ајры-ајры сәсләрдән һечалара, сөзләрдән чүмләләрә, садә чүмләләрдән мүрәккәб чүмләләрә, чүмләләрдә үмумиләшдирмәләрин әләгәләндирилмәси истигамәтиндә инкишар едир. Нитг инкишафында ешитмә вә көрмә анализаторлары бөјүк рол ојнајыр; һәм нитг үзәриндә, һәм дә онун нитгинин рәван олмасы үзәриндә ејни заманда иш апармаға башланыр. Бәзән кәкәләмәни арадан галдырылмасы үзәрә логопедик мәшғәләләри валидејнләр өзләри ев шәраитиндә логопедик мұәһидәси илә апарә биләрләр. Кәкәләјән ушаг олан аиләдә хусуси нитг режими гојулмалыдыр.

Мәшғәләләр ушагларын јаш сәвијјәсинә ујғун апарылмалы, планлы, мөгсәдјөнлү, ардычыл кечирилмәли, бир чалышма мәнимсәнилмәниш диқәрина кечмәјә јол верилмәлидир. Мәшғәләләр, үмумијјәтлә, 20—30 дәгигәдән артыг давам етмәмәли вә күндә 2—3 дәфә апарылмалыдыр.

Мәшғәләләр әмәк, ојун, кәзинити вә с. просесиндә апарыла биләр. Логопедик мәшғәләләрин әввалиндә ушагларын сөз еһтијатынын кәнишләтмәсинә вә кәкәләјән ушагын нитгинин рәван олмасы үзәриндә

ишин ејни заманда апарылмасына хүсуси фикир вермэк лазымдыр.

Биринчи дөврдә ушаға ајры-ајры һечалары, сөзләри вә кичик чүмләләри ифадә етмэк өјрәдилір. Икинчи дөврдә исә һеча, сөз, әввалчә кичик чүмләләр, сонра исә мүрәккәб чүмләләр ардычыл тәкрат етдирилір. Елә етмэк лазымдыр ки, ушагда тәләсмәдән, рәван вә ритмик данышмағ вәрдиши мөһкәмләсин.

Үчүнчү дөвр нитгин суал-чаваб формасыдыр. Бу дөврдә ушаға садә, јашына ујғун суаллар верилмәли вә оилара дүзкүн чаваб алынмалыдыр.

Дөрдүнчү дөврдә шәкилләр үзрә һекајәләр дүзәлдилмәли, суал-чаваб, мүхтәлиф мөвзулар үзрә чалышмалар апарылмалыдыр.

Бешинчи дөврдә әлдә едилмиш рәван нитг вәрдишләри мөһкәмләндирилір. Ше'р, нағыл, һекајә, шәкил үзрә мүсаһибә, аталар сөзләри, јанылтмачлар, тапмачалар, сајмачалар, дидактик ојунлар вә диафилмләрдән кениш шәкилдә истифадә едилір.

Нәһајәт, сонракы дөвр нормал емоционал нитг дөврүдүр. Бу дөврдә ушаға мүәјјән ишләр тапшырыла биләр. Мәсәлән, гоншуја кедиб нә исә өјрәнмэк вә ја истәмәк, телефонла кино-театра зәнк едиб һансы филмин нә вахт кетдијини өјрәнмэк вә с. Оилары коллектив гаршысында чыхыш етмәјә дә алышдырмағ лазымдыр.

Ушағ мүмкүн гәдәр ачығ һавада даһа чох олмалыдыр. Оиун үчүн јашына ујғун күндәлик режим тәртиб едилмәлидир.

Ушағын даһа јахшы әгли вә физики инкишафы үчүн јухуја лазымынча вахт ајрылмалы, јухунун нормал кечмәсинә хүсуси диғгәт јетирилмәлидир (кәкәләјән ушағын

күндүз 1—2 саатлығ јухусу мүтләг тәшкил едилмәлидир).

Организмин һајат фәалијјәтиндә гита бөјүк рол ојнајыр. Нитг позгунлуғлары, хүсусән кәкәләмә заманы дүзкүн гита режиминин дә әһәмијјәти вардыр. Гита тәбулу мүнтәзәм, һәр күн, һәм дә ејни вахтларда олмалыдыр.

Сағламлығын јахшылашмасы вә организмин мөһкәмләнмәси ишиндә бәдән тәрбијәси вә ушағлар үчүн мүмкүн олан идман нөвләринин дә чох бөјүк ролу вар.

Кәкәләјән ушағлар үчүн әсас јолухучу вә башға хәстәликләрин профилактикасы кими, биринчи нөвбәдә, шәхси кикијена олмалыдыр. Сәһәрләр бәдәни јумаздан әввал јаш дасмалла силмэк лазымдыр. Кәкәләјән ушағларын үзкүнүлүк үзрә мөшгул олмасы кәкәләмәнин арадан галдырылмасына мүсбәт тәсир кәстәриләр.

Дүзкүн ишин тәшкили нәтијәсиндә ушағларда кәкәләмәни тамамла арадан галдырмағ мүмкүндүр.

Бакыда вә республикаларын бир сыра шәһәрләриндә логопедик мүәссисә шәбәкәси јарадылмышдыр. Бу мүәссисәләр әвәсиз јардым кәстәриләр. Нитг позгунлуғлары олан ушағлар үчүн ушағ бағчалары, Түркан гәсәбәсиндә нитгиндә гүсүр олан ушағлар үчүн интернат-мәктәб, ушағ поликлиникаларында логопедик кабинетләр, психоневрологи диспансер, күтләви мәктәбләрдә логопедик мәнтәгәләр, бир сыра бағчаларда логопедик групплар ачылмышдыр.

Бағча вә мәктәбдәки тәрбијәчиләр, мүәллимләр, тибб ишчиләри валидејнләрлә јөлбир ишләмәли, ушағларын тәјин олунмуш бүтүн мүәличә вә профилактика тәдбирләрини јеринә јетирмәләринә диғгәтлә јанашмалыдырлар.

АҢ САЧЛАРЫН РОМАНТИКАСЫ

О, пәнчәрәнин өнүндә дајанды. Елә бил кур әзәмәтли шәһәри, Бақынын нәғмәкар гызы Хәзәри, килаварын дәниз ләпәләрини сәһилә чырпмасыны илк дәфә көрүрдү. Будур, гулач-гулач һөрүклү салхым сөјүдләр, сәрв ағачлары, елдар шамлары, зейтун вә хан чинарлар арасында чинкилтили күлүшләри илә һара исә тәләсән мәктәблиләр... Рәхшәндә мүәллим нә дүшүндүсә, нә фикирләшдисә додагларында тәбәссүм јаранды. Елә бил ки, мәктәбли ушагларын чөһрәләриндәки тәбәссүм учараг онун додагларына гонду. Хәјалы парвазланды. Өмүр сәһифәләри варагланды. Кечирдији ушаглыг илләри, мүәллимлијә башладығы илк дөврләр көзләри өнүндә чанланды. Бу заман онун ағ сачларына бир әл тохунду:

— Ана, ишә кечикмирсән ки, — дејән оғлу Рауфун сәси санки ону јухудан ојатды.

О, тәләсик китаб-дәфтәрини көтүрдү, оғлунун алнындан өпүб, ишләдији Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтуна јолланды...

Мәркәзи МТИ-нин гочаман методисти Р. Тағыјева 70 иллик өмрүнүн 50 илини педагожи фәалијјәтә һәср етмишдир. Онун мәналы өмрүнүн һәр или мин бир хатирә илә долудур.

Рәхшәндә мүәллим Шәкидә доғулуб. Демәсә дә, сөһбәтләриндән һисс етмәк олур ки, мәктәбдә оху-дуғу дөврләрдә белә мүәллимлик сәнәтина һәсәд апарыб. Ону һәјатда бүтүн пешаләрдән ән јахшысы, ән фәјдалысы һесаб едиб. 1930-чу илдә орта тәһсилни Дарүлмүәллимдә баша чатдырдыгдан сонра Шәкинин Кичик Дәһнә кәндиндә педагожи фәалијјәтә башлајыб. Рәхшәндә ханымын гәлбиндә өз әмәлләринин мө'чүзәси илә ушаглары, кәнд әһа-

лисини савадландырмаг һәвәси пәр-вәриш тапыб. Илк илләр чәтинлик-ләрлә гаршылашыб. Сөз јох ки, јенилик асанлыгга өзүнә јол ачмыр, көһнәлијин мүғавимәтинә раст кәлир. 30-чу илләрдә савадсызлыгы ләғв етмәк, гызлары мәктәбә кәтирмәк, гадыналары курсларда охутмаг мәсәләси ортаја чыханда чәтин-ликләри аз олмајыб. Халгын балаларына савад өјрәтмәк, онлара һәјат вәсигәси вермәк, елмләрин зир-валаринә јијәләнмәкдә һәмдәм ол-маг јолунда газандығы илк мүвәф-фәғијјәтләр Р. Тағыјеванын гәлбиндәки балача шө'ләни күнбәкүн ар-тырыб, парлаг мәш'әлә чевириб. Јүксәк амал уғрунда мүбаризә апар-мағы өзүнә адәт етмиш кәнч мүәл-лим чәтинликләрдән торхмајыб, әмәјиндән мә'нәви зөвг алыб.

Илләр дахла-дахла өмрә һопдуг-ча о да пүхтәләшиб, бәркијиб. Бир вахт нәбәләд адамлар кими мүәл-лимлик сәнәтина титрәк эддылар-ла ајаг басан Рәхшәндә Тағыјева артыг өз пешәсинин дәринликләри-нә нүфуз едән камил мүәллимдир.

Р. Тағыјева Бақы шәһәриндәки 12, 24, 25 нөмрәли мәктәбләрдә мүәллим, дәрс һиссә мүдири вәзифә-ләриндә ишләдији мүддәтдә нечә-нечә ушаға дәрс дејиб, ана кими он-ларын гајгысыны чәкиб, елмләрин әсасларына даир билик вериб. Бу мүддәт әрзиндә о, минләрдә кәнч мүәллимә методик көмәк көстәриб, онлары дүзкүн, ајдын јола истига-мәтләндириб. Чоху сонралар бу нә-чиб инсана өз үрәк сөзләрини мәк-тубларла билдирмишдир.

Күнләр, ајлар бир-бирини әвәз едиб. Р. Тағыјева республикада ба-чарыглы, ишкүзар, тәшәббүскар бир мүәллим кими таныныб. Онун бу кејфијјәтләри, јарадычылыг ах-тарышлары нәзәрә алынараг 1943-чу илдән Азәрбајҗан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтуна ки-

чик елми ишчи вәзифәсінә габул едибләр. 40 илдән артыг бир мүд-дәтдә о, һәмин институтда чалыш-мышдыр. О, институтун ибтидан тәдрис-методика кабинетинә 25 ил рәһбәрлик етмишди. Республика-мызын елә рајону тапылмаз ки, ора-да Рәхшәндә мұәллимни изи олма-сын.

Р. Тағыјева узуниллик педагожи фәалијәти заманы ахтарыб тапды-ғы габагчыл иш нүмунәләрини топ-ламагла кифәјәтләнмишди; һәм дә ону үмүмләшдириб кениш мұ-әллим күтләсинә чатдырмаға сәј кәстәрмишди. Онун 1959, 1962, 1974, 1980, 1982-чи илләрдә нәшр етдирдији ибтидан синиф мұәллим-ләринин габагчыл иш тәчрүбәсинә һәср олунмуш китабчалары, бук-летләри бу бахымдан диггәтә лајиг-ди. Зәһмәтлә бағлы, һәјатын мә-насыны намуслу әмәкдә көрән, дог-ма сәнәтини севән Рәхшәндә мұәл-лимни һазырлајыб чап етдирдији «Ибтидан синифләрдә синифдәнха-рич охунун тәшкилинә даир», «Са-вад тәлиминдә әјаниликдән исти-фадә» адлы методик төвсијәләри», «Нәгмәләр мәчмуәси», «Һесабадан әјани вәсәит» вә с. китабчалары-дан синиф мұәллимләри фәјдалан-мышлар.

Р. Тағыјеванын фәалијәтинин сә-чијәләндирән чәһәт ондан ибарәт-ди ки, о, јени вә тәкмилләшдирил-миш програмларла ибтидан тәли-мин гаршысында гојулан мұасир тәләбләрин һәјата кечирилмәси са-һәсиндә гаршыја чыхан чәтинлик-ләрин арадан галдырылмасында сә-мәрәли иш тәчрүбәсинә малик олан мұәллимләрлә сых әлағә сахлајыр, онларын ишиндә јахшы нә варса үмүмләшдирмәјә чалышыр. О, иш тәчрүбәсиндә сынагдан чыхарылан сәмәрәли метод вә пријомлары са-даламагла кифәјәтләнмиш. Һәр бир фәни үзрә програм тәләбләринин јеринә јетирилмәси, шакирдләрин идрак фәаллығынын инкишаф ет-дирилмәси бахымындан онлары тәһлил вә шәрһ етмәјә чалышыр.

Рәхшәндә мұәллим дәрсләри дин-ләјәркән белә бир мөвгәдә дуруп:

һәтта габагчыл олмајан мұәллимни дәрсләриндә дә јахшы чәһәтләр кизләниб гала биләр. Онлары үзә чыхармаг, кенишләндирмәк, мұәл-лимни ишинә гајғы илә јавашмаг лазымдыр. О, мұәллимни иши һаг-ғында мұһакимә јүрүдәркән «4» вә «5» гијмәт алаш шакирдләрин сајы-ны әсас көтүрмүр. Онун фикринчә, шакирдин мұвәффәгијәтинә вери-лән гијмәт мұәјјән дәрәжәдә субъек-тивди. Бу, мұәллимни һазырлыг сәвијјәсиндән, шакирдләрин чава-бына олан мұнасибәтдән ајдынла-шыр. Рәхшәндә мұәллим һәр бир дәрси динләјәркән мұәллимни ша-кирдләрин тәфәккүрүндә нечә сти-мул јаратмасыны, онларда идраки марағы нечә ојатмасыны, шакирд-ләрин зейни әмәјинин мәһсулдар тәшкил еднлиб-едилмәдијини чидди сурәтдә изләјир, дәрсә гијмәт ве-рәркән бунлары әсас көтүрүр. Ша-кирдләрин биликләриндәки кәсир-ләри, јанылмалары арашдырыр, мұәллимни кәләчәк фәалијәти үчүн тәдбирләр системи ишләјиб һазырлајыр.

Рәхшәндә мұәллимни әмәји дә-фәләрлә јүксәк гијмәтләндирилиб. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Рәшадәтли әмәјә көрә» вә Ленин јубилеј медаллары, «Габагчыл ма-ариф хадими» дөш нишаны, ССРИ Маариф Назирлијинин фәхри фәр-маны вә Әмәк ветераны медалы илә тәлтиф едилиб.

Сәадәт вә хөшбәхтлик... Бу ики мәфһуму һәрә бир чүр баша дүшүр. Рәхшәндә мұәллим нсә хөшбәхтли-ји, сәадәти ушағын гәлбинә јол тап-магда, ибтидан тәлим үзрә актуал мәсәләләри мұәллимләрә вахтында чатдырмагда көрүр.

Р. Тағыјеванын ағармыш сачла-рынын һәр бири ағ күнләрә ачылан тәзә чығырлары хатырладыр. Онун халг үчүн, кәләчәк нәслин хөшбәхт-лији үчүн һәссаслыгла дөјүнән үрә-ји вардыр:—пак вә мүғәддәс сајы-лан әмәлләрин мәнбәји һесаб еди-лән үрәји.

Мәммәдһәнифә МУСАЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

ГУШЛАР

